

IMRE MIHÁLY

Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével

(Szőnyi Benjámín öregkori verseskötete: *Istennek Trombitája...*, Buda, 1790-91.)

A hódmezővásárhelyi református eklézsia halotti anyakönyvei II. kötetének 214. lapjára 1794 szeptemberében jegyezték be Szőnyi Benjámín funerációját ezen szavakkal: „Öreg Szőnyi Benjámín fölött a Búcsúztatót készítette az Oskolának akkori Professora Szilágyi István, mellyel Deákjaival hármóniával el mondatott ezen fojó hónap 20-dik napján.

Jó Atyánk! Hát! földbe tésszük hült testedet:

Az Égbe bocsáttjuk idvezült Lelkedet!

De élni fog híred emlékezetünkben

Örökké: és lészel példánk életünkben.”¹ Most, hogy összegyűltünk ünnepelni: Szőnyi híre valóban méltán éljen emlékezetünkben és életünk vállalható példája lehessen, feladatunk életútjának, irodalmi és tudományos, lelkészi munkájának minél teljesebb föltárása. Témaválasztásom azért is esett öregkori művére, hiszen ezt - mondhatni - egyáltalán nem vizsgálták, vagy pontatlanságok jelentek meg róla.

1790-ben jelent meg Budán a Landerer nyomdában az *Istennek Trombitája, mellyet az Ur fuvall és harsogtat az örökké való evangéliomban közönségesen e' rövid élet után bé-álló ÖRÖKKÉVALÓSÁGRÓL* című műve. Szeremley Samu a mű címléírását adja és konstatálja, hogy „A versek egy része a Szentek Hegedűjéből van szó szerint átírva;” szövegeit nem vizsgálja.² A verseskötet nagyobbik fele azonban új szerzemény, itt jelent meg nyomtatásban először. Az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása szerint készült belőle ugyancsak Budán a Landerer nyomdában egy 1791-es kiadás is, amelynek egy része azonban valamiért krudában maradt s így hányódott kötetlenül, csonkult vagy el is kallódott. Mutatja ezt a Vásárhelyen fönmaradt csonka példány is.³ 1792-ben jelenik meg Pozsonyban Patzkó Ferenc nyomdájában az *Uj Testamentomi Énekek Éneke, avagy az Ur Jézus Kristus körüllett: és maga által is végben vitt... Tsuda tételekről írott Uj énekek* című Szőnyi mű. A címlapról valamiért lemaradt a szerző neve.⁴ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának mindkét példányát a szerző adományozta és írta bele egyikbe reszketeg, öreg kezével az autor nevét. A másik példányba külön lapot kötött, amelyre terje-

delmesebb dedikációt írt: „A' Nemes Reformátum Debreceni Collegiumnak, mint hajdan mind a' tisztességes, mind az idvességes Tudományoknak tejével tápláló anyámnak /:Almae studiorum Matri:/ ajándékozza e' munkácskáját a' Nagy Isten Ditsőségére és tsekély maga emlékezetére. Szőnyi Benjámín Vásárhelyi Préd. és a' V. Békési Tractus Seniorja 75 esztendő's korában. 1792.”⁵ Művének kiadásával Szőnyi úgy látszik, megünnepelte csöndesen és szemérmesen aggastyán korba fordulását. Ez egyik legszebb könyve; igényes, látványos barokk metszet díszíti a cím melletti lapot. Az itt közölt versek mind publikálatlanok, a kötet egészének későbbi beható vizsgálata lesz majd indokolt. Ez utóbbihoz nem is sikerült hozzáférnie Szeremleynek, mindössze címlírását közli közvetett forrásból.⁶ E két mű jelentőségét nemcsak eddigi ismeretlenségük adja, hanem az életút késői szakaszában játszott lezáró, összegező szerepük is. Ugyanakkor azonban új fordulatot is hoznak, hogy általuk ismerhetjük meg az életmű különböző tendenciáit, innen visszatekintve mintegy retrospektív távlata tárul föl a szerző több mint negyven esztendő's alkotói pályafutásának. Másrészt az életmű vizsgálata számos tanulsággal szolgál az egész művelődés- és irodalomtörténeti korszakra nézve is. Az 1780-as években ugyan jelennek meg Szőnyi művek: újabb és újabb bővített kiadásai a *Szentek hegedűjének* 1781-ben, '84-ben, '85-ben, '89-ben, majd 1791-ben, '94-ben. 1791-ben kiadja a vallási toleranciát köszöntő *Magyar Hallelujah* című művét. Ezek ugyan újabb kiadásokat jelentenek, de valójában régebbiek kibocsátásai, vagy jelentéktelen alkalmi szerzemény. Ezért is illeti megkülönböztetett figyelem az *Istenek trombitáját* és az *Új Testamentumi Énekek Énekét*. Egyetlen ekkoriban született - másutt publikált - jelentős műve van Szőnyinek, Segesvári István *Physico-Theologiájához* írott 65 strófás verses encomiuma. Ez azonban szorosán kapcsolódik az *Istenek Trombitája* kérdésköréhez, valójában akár abban is helyet kaphatott volna. Tehát ha végigpillantunk az 1774 - a *Gyerekek Fisikájának* második megjelenése - utáni majd két évtizeden, alig születik új alkotás. Igaz a *Szentek hegedűjének* újabb kiadásai egyre több verset szívnak föl a *Gyermekes Fisikájában* megjelentekből, bekerül Varjas János mesterkedő opusa is, a „*Megtért embernek éneke*”. Mindezekkel együtt is azonban lelassulni látszik Szőnyi alkotói tevékenysége, különösen az 1780-as években. Maga is érzi kora szellemi mozgalmaitól, alkotóitól való távolodását, leszakadását. Kedvezőtlen körülményei miatt keserűség, csalódás hatalmasodik el rajta sokszor. Két levelében is tetten érhetjük ennek kifejezését. 1776-ban levelet ír gyermekkori iskolatársá-

nak, aki majdnem helyette került egykor a vásárhelyi prédikatori hivatalra. *Piskárkosi Szilágyi Sámuel* ekkor már püspök, neki mondja el fanyar önróniával kettejük életútját meghatározó cseréjüket, ahonnan Szilágyi pályája a superintendensségre, professzorságra emelkedett. „Tudom, hogy megfordult kegyelmed bölts elméjében jobban, mint az enyimbem, az Kegyelmed és én körülöttem forgó isteni providenciának tsudálatos paralellismusa. *Debreceni Professorrá tette a nagy Isten keze kegyelmedet, azért, hogy én vásárhelyi papotska lehessék*: az én utánam esett szent és ártatlan tévedés után mutatta meg a bölts Isten azt a tanásában ki formált igaz és egyenes utat. mellyen kegyelmednek oda kellett mennie, az hová én, nem az hogy nem mentem, nem mehettem...”⁷ A másik levelet 1789-ben írja Szőnyi *Péczei Józsefnek*. A címzett ekkor ért alkotói útjának csúcsára: országos elismerés övezi, francia nyelvű leveleket vált a műveit becsülő arisztokratákkal, író-költő kortársak figyelnek szavára, küldözgetik folyóiratának szánt írásait. Péczeli már öt évig időzött Nyugat-Európában, az 1780-as évek elején a türelmi rendelet már szabadabb lélegzetet ad pályakezdésének. Református prédikátor és egyházszerző ugyan Komáromban, de energiáinak jelentős részét irodalmi tevékenysége köti le. Életművében, tevékenységében inkább már a világi író-értelmiség tulajdonságai a meghatározók. Szőnyi leginkább azt fájlatja, hogy a fiatalabb nemzedék nem ismeri az ő műveit, vagy mellözi, amiből a sebzett vásárhelyi esperes lebecsülést érez ki. Megbántottságában legyintő önróniával még jelentéktelenebbnek ítéli saját munkásságát, amit a mostani pályatársak akár a Duna vizébe is hajíthatnak. Péczeli a *Gyermekek Fisikáját* nem említette ott, ahol ezt Szőnyi pedig elvárta volna: *Meséinek* előszavában és jegyzeteiben: „Gyönyörködöm azokban, mellyeket előlhoz Kegyelmed a’ mesés könyvben in notis az Istennek természetbeli tsudáiról, mellyekre mostani emberek figyelmetlenül szem ügyet sem vetnek, nem tudván, vagy tudni nem akarván melly tsudálatos és sokféle portékákkal megrakott tárházában lanknak a’ Nagy Istennek. Adtam vala én is erről egy kis sengétskét sub titulo: *Gyermekek Fisikája. Physique des Enfants*. Gondolom, nem látta ezt Kegyelmed, mert talám, az e’ féle dolgokról írt és Kegyelmedtől citált két R. Catholicus autor mellett ezt is említhette volna, avagy tsak azért, hogy a’ mieink között is találkoznak, akik e’ félékben eszmélkednek. Vagy ha látta is kegyelmed, és előhozásra méltatlannak ítélte, ezt legjobban cselekedte: mert magam is így ítélek de meis laboribus.”⁸

Szőnyi alkotói tevékenységét meghatározó körülményei szűkebb

környezetéből is származnak. Az 1780-as években Szőnyi mind kedvezőtlenebb helyzetbe kerül gyülekezetében, sokasodnak és elmélyülnek viszálykodásai a vásárhelyi tanáccsal. Éppen 1787-től kényszerül megvívni legádázabb harcát a gögös vásárhelyi tanácsurakkal s lesz e harcnak megszegyenített, kisémmizett kárvallottja. Nyéki István és Füles Mihály városi jegyzők mindent elkövettek világi hatalmuk szélesítésére az egyház intézményei, szokásrendje és javadalmai rovására. Jó néhány alföldi példához hasonlóan magukhoz ragadták a papmarasztás jogát és a korábbi megállapodást fölrúgva Szőnyit hivatalából el akarták mozdítani és kényszeríteni a parokhiális ház elhagyására. Szőnyi évekig igazát keresi úriszéknél, a Károlyiaknál, tractusnál, superintendentiánál, püspöknél. Tényleges segítséget azonban alig kap, esélyeit rontja, hogy az egyházkerületben is ekkor mérkőzik meg *Sinai Miklós* és ellentáborra, s marad alul e küzdelemben az előbbi.⁹ Ekkori leveleiben Szőnyi sorra idézi a hozzá hasonló, lelkésztársain esett méltatlan történeteket. Boros Mihály nagyzeréndi papot sem marasztották meg, mert „egy nyakas gazdag paraszt bíró, erőszakos pártosokat hajtván maga mellé, mind eddig ellenünk állt...”¹⁰ Másutt ugyanerről az esetről írja elkese-redetten: „és ímé illy sertés ember akarja ott vezérelni az Isten Ekklesiáját, s megnyomorítani az ártatlan prédikátort... az ostoba parasztság egymástól tanulván mindenütt turbát csinál.”¹¹ 1790-ben már saját történetét mondja el sógorának, Nyéki eszeveszett gyűlölködését: „Ő azonban, mint az oroszlán les barlangjában, lappangván, reám bérlett, és mérgesített paraszt fiaival mindent végben vitt, amit akart.”¹² 1791-es levelében még mindig reménykedik Sinai Miklós küzdelmének eredményességében: „...az Istennek lelke egy okos privátus embert arra felindít, hogy praeter et supra legationis commisa, arra Isten jó módot mutatván, abban is munkás légyen, hogy *Ekklesiainkat vesztő rontó paraszti tyrannismusokat elhárítson*, mégpedig király által, ki ez helytelenséget maga is megértvén, igaznak ítéli annak orvoslását. Ezer meg ezer consessusnál több, mikor maga a dolog és a nagy szükség torka szakadva kiált, sőt ugyan sikolt az elnyomatott fél.”¹³ 1791-ben, a proseinorhoz írott levelében megroppantan emlékezik megpróbáltatásaira: „Ezeket úgy hozom elő, mint tsak mostanában magamat meg eszméllett öreg ember, mert nyomorúságaim között, mint egy eszeveszett, soká hányattam. És elhiggye Komám Uram, hogy valamikor azt a három négy embert látom, kik az én méltatlan szenyvedéseimben a Nyékiek kormányzására legfőbb intercásák voltak, *megreszketem magamat és olyan vagyok mint az ölyv körmei közül egy ízben kime-*

nekedett galamb.”¹⁴ Joggal érzi sorsát kilátástalannak, test-lélek kínját, szenvedéseit éli át, közelgőnek érzi halálát. Ekkoriban írja Károlyi Antalnak: „Már megöregedtem. Halni készülök. Magam után szegény özvegyet és nevetlen árvákat hagyok...” Aláírás: „Szegény öreg Szőnyi Benóni”¹⁵ Mindezek a körülmények magyarázzák azt az alkotás-lélektani fordulatot, amely öregkori műveit határozza meg. Szellemi-alkotói kapcsolatrendszerében is elmagányosodik; hasonló törekvésű, szemléletű generációs társai meghalnak: Szathmári Paksi Pál, Weszprémi István, Varjas János, Lázár János, Szilágyi Sámuel, Intze István. Mindezek ellenére azonban azt tapasztaljuk, hogy éppen ebben a válságperiódusban születnek új művek, ennek inspirációjából. Érdemi megítélésükre azonban csak akkor vállalkozhatunk, ha vázlatosan visszatekintve regisztráljuk az életmű változó minőségeit, magának a folyamatnak az összetevőit, dinamikáját.

II.

Az eddigi kutatások alapján vitathatatlanul látszik, hogy litterátori működésének eme első korszakában két fontos opust alkotott: 1762-ben a *Szentek Hegedűjét*, majd pedig a *Gyermekek Fisikáját* adta ki, és *ezek szorosabban tartoznak össze, mint azt eddig hangoztattuk*. Szőnyi működése majd félszáz évet fog át, éppen azt a korszakot, amikor a magyar kultúra a korfelvilágosodás, majd felvilágosodás különböző áramlataitól érintve fokozatosan világiasodik. Az a reprezentatív értelmiségi típus, amely a reformáció óta folyamatosan kultúránk meghatározó tényezője volt - így maga Szőnyi is, lassan veszít kezdeményező, kor-meghatározó szerepéből. E hatalmas jelentőségű érték- és ízlésváltásnak Szőnyi nagyon tudatos és szenzibilis követője, sokszor fájdalommal viselt elszenvédője, de maga is aktív - tehetsége, adottságai szerinti - alakítója. A *Szentek Hegedűjének* sorozatosan kiadott kötetei, szerkezetváltozásai jól dokumentálják a zajló változás irányát. Kétségtelen, hogy a *Hegedűtske* - ahogyan Szőnyi sokszor emlegeti - a magyar protestáns egyházi éneklés fejlődéstörténeti tendenciái mentén született meg, vagyis a *gyülekezeti célú és magánáhitatra szánt énekeskönyv* kritériumai szabták meg szerzője szándékát, műve fölépítését. *Csomasz Tóth Kálmán* meghatározása szerint a gyülekezeti ének kritériumai: 1./Az egyházi ének igehirdetés, vagyis benne elsősorban Isten szólal meg... Vele a gyülekezet önmagának prédikál; az Igét visszhangozza és róla tesz személyes, közös bizonyosságot. 2./Az egyházi ének imádság is.

Nem csupán az, de jelentős mértékben annak is kell lennie. 3./Az egyházi éneknek hitvallásszerűnek kell lennie. 4./ Az egyházi ének gyülekezetszerűségének követelménye egyformán számol az eszményi és tapasztalati gyülekezettel. Az tudott dolog, hogy ez a műfajcsoport mindig működött egy formai konvenciórendszer, amelynek meghatározó elemei részint zenetörténetiek, himnológiaiak, eszmetörténetiek, részint az adott korszak irodalmi tudatának elemeit tartalmazzák, amelyek lehetnek akár világi, akár religiózus genezisűek, akár ezek keveredéséből állnak elő. Aprólékos és extenzív vizsgálatokra itt és most nincs lehetőség, de az nyugodt szívvel megállapítható, hogy a hagyományos énekkönyv-típus és maga a gyülekezeti ének éppen Szőnyi életművében mutat lényeges változásokat.¹⁶ A leghagyományosabb réteget gazdagítja a pietizmus praktikizmusából és misztikájából táplálkozó énekek (versek, énekversek) sorozata. Eszmetörténetileg jelentenek új csoportot a fiziko-teologizmushoz kapcsolódó művek, amelyek mind nagyobb számban vannak jelen az egymást követő kiadásokban. Talán nem kell hosszasan argumentálni amellett, hogy a *Kerek Földről* írott 139 strófás, vagy *Az emberi testnek állása módjáról* írott 61 versszaknyi mű aligha válhatott gyülekezeti énekké, vagy a házi áhítat kedvelt darabjává. Még akkor sem, ha Szőnyi a Szentek Hegedűjében elhagyta a Gyermekek Fisikájában oly büszkén fölvonultatott - legtöbbször - hatalmas latin jegyzetaparátust. Az is kizárható, hogy nagy gyülekezeti karriert futott volna be, vagy magánáhítatok kedvelték volna *Varjas János* csupa e vocalist mesterkedően felhasználó *Megtért embernek éneke* című művét. Föltételezhető ez különösen, ha a vásárhelyiek buzgón őző tájnyelvére is gondolunk. E műveket - vélhetően - Szőnyi is inkább olvasmányoknak szánhatta. Módja, lehetősége azonban nem volt sajátos szociológiai helyzete, mecénási függőségei, kulturális életünk viszonylagos differenciátlansága miatt, hogy e műveket az énekeskönyv tradicionális műfaji gyűjteményéből kiszabadítva ne mint *Kirchengesangbuchot*, hanem mint verseskötetet adja ki. Jól láthatóan hezitáló e tekintetben alkotói tudata, amely a poéta és a lelki tanító szemlélete, vállalásai között sodródik. Szerencsésebb sorsú, jobb adottságok között élő pályatársai is megélték ezt a dilemmát, de lehetőséget találtak az énekeskönyv műfaji hagyományaiból kiváló, önállósodó - erősen világiasodó jellegű - verseskötet megjelentetésére. Esetükben az is gyakori, otthonosan mozognak mindkét költői hagyományban, vagy átmeneti változások sokaságát, gazdagságát hozzák létre. Ezt láthatjuk *P is kár kosi Szilágyi Sámuel* Henriade-fordításában, *Péceli Józsefnél*,

Göböl Gáspár részben fordított, részben kompilált, vagy önálló műveinél.¹⁷ Életművében Szőnyi egyetlen alkalommal azonban áttöri az énekeskönyv hagyomány- rendszerét, legközelebb itt kerül saját kora világi irodalmi tudatának eszmei és formai konvenciórendszeréhez. E műve a *Gyermekek Fisikája*, amely már - gondosan megjelölt zsoltdallamai ellenére - pszeudoénekeskönyv. A felvilágosult klasszicizmus versszerző személetében egyre nagyobb szerepet kap a tudomány. A tudomány expanziója ez az irodalom felé, ahol a költészet műzsái csak ékesítik azt, ami Klió vagy Uránia bölcsességében megfogant. Az irodalom eszerint valóban a *dolog /rés/ tanítására* alkalmas, a nyelvileg megformált műalkotás ennek csak *vehiculumum*. Az így felfogott irodalom jelentőségét a dolog kifejezésében hordozza, ahol a res annál értékesebb, minél nagyobb eruditio áll mögötte, hiszen *Szauder József* megállapítását idézve: „... a költészet még az eruditio, a tudósság differenciálatlan részének tekinthető.”¹⁸ Ez a költészet szükségképpen részesíti előnyben a tárgyias költészet műfajait, ahol a didaktikus szándék objektiválódik. A tudományos ismeretközlés határozza meg a poétikai szándékot is: ezt kell versbe zsúfolni s ha már ott nem fér el extenzív gazdagságával, úgy *kicsordul* bőségesen a kísérő lábjegyzetekbe. Így jön létre e költészet sajátos képződménye, az „önglosszázó” költemény, mintegy annak következményeként, hogy a vers csak részben tudott az autonóm költészet rangjára emelkedni. A *Gyermekek Fisikája* a fiziko-teologizmus gondolkörének egyik legteljesebb, korai magyar nyelvű költői megformálása.¹⁹

A Szentek Hegedűjét három eszmei és formaképző rendszer határozza meg: a biblicitás, a pietizmus és a fiziko-teologizmus. Itteni műveinek jelentős részénél jelentkezik egy olyan *válságtudat*, aminek kialakításában jelentős szerepet játszik az alkotó *filozofikus, belső bölcséleti konfliktusa*. Mi az oka és tartalma e válságtudatnak? Legfőképpen az, hogy a homogén konfesszionális szerkezetű tudatot, teológiailag szabályozott világképet különböző ideológiai elemek, filozófiai rendszerek bolygatják, nyugtalanítják, jelentenek állandó feszültségforrást. Hagyományos hitvédelem és az azt veszélyeztető, vagy éppen tagadó irányzatok kollíziója gerjeszti ezt a válságtudatot.

„Úgy vagyok itt e’ világon:
Mint madár az aszú ágon,
Gyenge nád-szálon állok,
El-törik, s hova szállók?...”

„Vagyok, mint szomju Föld, nyári szárazság,

Holt szénné lett-minden képzelt igazság.
Vagyok, mint öszve repedett nád szál,
Füstölgő méts-bél, elszakatt fonál;
Vagyok mint tékozló fiú, rut rongyban,
Mint az el-vettetett sebes az útban... ”20

„ *Megkésért a ’ kételkedés,*
S’ Hitről a’ sok vetelkedés
Szivem környékezi tsumókkal,
Mint meg annyi Judási tsókkal,
Sokszor élőmben les hányok:
Az éles ész találmányok...
Ez-is sokszor szivén szőrit,...
Oh hol van már a ’ kit lelkem szeret? ...
Mert éh vagyok e’ világban
Hol a’ Király? had’ lássam-meg magát!
Régen látom már tsillagát...
Gyötrelmim felől tanú sok rejtek,
Keserves könyveket ejtek.
Egy erős bajnok vér torkon artzon,
Ugyan vagyok véle hartzon.

Szivemre száll mindenről nagy kétség... ”21

A Szentek Hegedűjének kézírata ránk maradt a Református Kollégium Nagykönyvtárában, Debrecenben. Ennek alapján összehasonlíthatjuk a kéziratos és a nyomtatott szöveget. Számos szövegmodosítással találkozunk, közülük egy tárgyunk szempontjából igen beszédes. Az LVII. ének ének címe is részletezőbb kéziratban, mint nyomtatott változatában: „A Hitnek, avagy Religionak, Hitetlenségén vagy Irreligion való győzedelméről.

Hitről tsak a’ test s vérrel
Tanátsot tartanak,
Amit eszek nem ér el,
Annak helyt nem adnak.
Holott e kettőnek
E részben nem kell hinni,
Az észet foglyul vinni
Kell az igaz hívőnek.

De én mint igazságot,
Uram! Igéd hiszem,

A józan okosságot
Szolgálóul viszem...
Én ez újj tsúfolókkal
Egy székben nem ülök
Kegyves gondolatokkal
Különbözök tőlük...²²

E stórfát Szőnyi a kéziratban megcsillagozta s a margóra írta pontos versértelmező megjegyzését: „Mondom ezt azok ellen, kik a Hit ágazatainak meg próbálására Mathematica demonstratiot kívánnak: mellynél nincs nagyobb képtelenség. A minémű valamely igazság, magához hasonló nemű argumentommal bizonyíttatik.”²³ Hasonló példák bőséggel idézhetők lennének még a kortársaktól, most csak *Varjas János* debreceni professzornak vejéhez, a már említett Péczeli Józsefhez 1781. október 20-án írott levelére hivatkozunk: „Nékünk szükségünk vagyon a' Naturális históriára is, hogy ne nevéssenek bennünket a Theologia mellett azok, akik most naturalisták akarnak lenni egész hazánkban. Az a' Tudomány valóban gyönyörűséges, ámbár nem minden disputatioktul üres, mellyet állít Keyyelmed. Úgy tartom, hogy ha valahol, ott is elég méjségeket lehet találni, mellyeket tsudálni lehet, kimeríteni nem lehet.”²⁴ Az idézet alapján Varjas talán tartózkodóbb volt a „Naturális históriával” szemben, mint veje, bár fontosságát s éppen a vallás védelmében ismeretét: szükségesnek vélte.

A misztikus irodalom nagy irányzatait vizsgáló legújabb megállapítások szerint a misztika nagy hullámai akkor támadtak, amikor az *élet és hitélet* dualizmusa, antinómiája egyre növekszik. „A nagy misztikusok a történelmi fordulat hű megsejtőinek bizonyultak, amikor teológiai (...) formában a késő középkortól kezdve a totalitás felbomlásáról adtak számot. Indirekt formában tették ezt, fenntartották - egyre inkább, mint csak személyes evidenciát - a totalitást, amely számukra Isten, s *megpróbálták benne újrakonstruálni a nélküle* - a maga immanenciájában - *végleges ellentmondásokra szakadt világot...* Az egyik oldalon állnak a lét föloldhatatlan ellentmondásai... a másik oldalon pedig... az egygyéválás, a titokzatos egység, azonosulás.” - írja Radnóti Sándor.²⁵ A Szentek Hegedűjének pietista misztikához hajló versei fenntartották a totalitást személyes evidenciaként, amely Szőnyinek Krisztus alakjában inkarnálódik. Szőnyi válságában, belső krízisében Krisztus jelenti a megbomlott harmónia újbóli megteremtését. Jézus rajongó, misztikus eksztázis hőse, kivel egygyé olvadni vágyik a lélek önmagából kilépve, a testet elhagyva. E versek általános jellemzői közé tartozik a rajongó

érzelem sodró lendülete, a misztika lángoló (flamboyant) stíluselemeinek halmozása. Kedvelt és közismert allegória a misztikus uniónak földi házassággal és jegyességgel való ábrázolása. (Brautmystik) A Jézus-szerelem szenvedéllyé fokozódik, nemcsak a spirituális szerelem vágyakozó hangja szólal meg, hanem a testi szenvedély izzása is, a misztikus eksztázisnak számos erotikus vonása van. A „desiderium ardens” *Clairvauxi Bernáttól* ismert magatartása bizonyíthatóan inspirálta a pietizmus misztikával rokonságot mutató jellemzőit is. Föltétlenül igazat kell adnunk *Czeglédy Sándornak*, hogy „...ez a hatás akkor érte el tetőfokát, amikor a középkori Clairvauxi Bernát- és Tauler-féle misztika egyesült Johann Arndt melanchthoni irányú lutheránusságával.”²⁶ Mind Bernát, mind Johann Arndt jól ismert volt Szőnyi számára, hivatkozik is mindkettejükre szövegszerűen, utóbbira éppen az Istennek Trombitája 90. lapján, ahol a „*Wahres Christenthum*” fiziko-teologizmushoz és pietizmushoz egyaránt kötődő jellemzőit emlegeti.²⁷ Arndt idézett műve ekkor már széles körben ismert volt Magyarországon, hiszen már két magyar nyelvű fordítása is elkészült a XVIII. században; népszerűsége mind a lutheránusok, mind a reformátusok között igen nagy volt. Ugyancsak jól ismerte Szőnyi a pietizmus korai képviselőjét, sűrűn hivatkozik az Istennek Trombitája lapjain *Johannes Gerhard* *Meditationes Sacrae* című munkájára.²⁸ Czeglédy Sándor kutatásai azt is bizonyították, hogy „...a középkori misztika hatásai nemcsak német lutheránus könyveken át jutottak el hozzánk,” hanem protestáns közegben a puritanizmus is hordozott számos olyan elemet, amely a pietizmus jellemzőivel mutat rokonságot: így középkori misztika iránti rajongásában. Jól példázza ezt Csúzi Cseh Jakab, vagy - a még konverziója előtti - Otrokocsi Fóris Ferenc több műve.²⁹ Természetesen interferálhatnak is ezen inspiráló hatások a XVIII. század szerzőinek műveiben, így Szőnyi esetében is. Valószínű, lényegesen nyitottabb volt a XVIII. századi reformátusság is a német pietizmus irányába, mint ahogyan ezt az eddigi kutatás föltételezte, mind a költői, gyülekezeti ének, mind a prédikáció és magánáhítat műfajaiban.

A dajkáló gyengédség idillt rajzol:

„E’ Jésust hitem ölében szorítom
Szerelmem köntösével bé-borítom...”³⁰

Legtöbbször azonban szenvedély szorítja ki az idill szelídségét:

"Fújd el e füstölgő gyértyabelet,
Fuvally rám déli szeleket,
Szállítsd lelkemre lelked harmattját

Indítsd meg kertem illatját.
Jöjj-meg Galambom! had' szálljak véled
Ez hunt liliom meg-éled,
Mint szarvas vizre lelkem hozzád vágy,
Szerelmed nyugodni nem hágy,
Ne üllý hát még-is ott az árnyékon.
Nyully ki tsak egy hasadékon,
Tsak ujj heggyel érij hozzám...

Szent sebeidben had' én is nyullyak!
Hozzád jobban had' szorullyak!
Had' illessem-meg tsak ruhád szélét...
El-lankadtam már, még meddig futok?
Úgy tetszik jó helyre jutok,
El-ment jegyesem magam maradám:
Útban érem, meg-ragadám:
Itt vagy szerelmem! többé el-ne vállý.
Vélem e ' faluban meg-hállý. „³¹

A kiemelt szövegrészek egyértelműen bizonyítják a jegyesmisztika szempontjainak érvényesülését. Ég és föld csodája, a természet ünnepe köszönti Krisztus érkezését.

„A' nap, s hold az ő két strázsája
Minden tsillag szeme pillája,
A' világosság ő ujjja,
A setétség ő tanúja...
Egek harmatozzatok,
Az Ur parantsolja,
Jézust hozzám hozzátok
Hitem hadd tsókollya.
Jézus! Egek harmattya!
Jövel szállý szivemben;
Oh hajnal tsillagzattya!
Világíts lelkemben...”³²

A bernáti misztika ismeri a megmámorosodott érzékszervek által közvetített testi gyönyört, társul ehhez az Arndtnál látott szemlélet: a Krisztust frigypohárnak tartó és arra végtelenül szomjazó rajongó valóságosság.

„Az Idvességre szivvel téged vészíek,
Szájammal dítsérvén hitemmel észlek...

Szívem s szemeim szerelmeddel égnék,
Oh Király Krisztus! tégy méltó vendégnek...
Ez a ' frigy Pohár! ebből-is ivám én.
Forrjon véred ereje bennem Ámen."³³

Szem, száj, fül, látás, hallás, ízlelés is részese az azonosulás révületének.

„Szemem, szám, fülem az ő tsodálója,
Jézust magát látnom s hallanom,
Kóstonom melly jó, s véle szóllanom...
Itt szállj galambom! karjaim készek.
E' száraz fán vár egy üres fészek.
Szegény s töredelmes lelkem *tekintsed*.
Töltse szívem üregjét a' Te kintsed...
Oh kedves vérem, én testem én tsontom!
Téged kívántomban szívem ki-ontom.
Jöj hozzám Kriste! lelkem el-epedt,
Néked szívem kárpittya meg-repedt,
Kereslek Uram: engem Te is keress.
Szeretlek tudod! óh hát te-is szeress.
Ted' egy szívvé szívemet szíveddel,
Sebesítsd szerető szemeiddel...”³⁴

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy Szőnyi költészetének ezen vonulata sokkal nagyobb figyelmet érdemel, a magyar pietizmus irodalma nemcsak az evangélikus szerzőkre korlátozódik, de a református Petrőczy Kata Szidónia és Ráday Pál mellé nyugodtan sorolhatjuk a vásárhelyi prédikátort is. Még részletesen megvizsgálandók lehetséges szövegforrásai. A Szentek Hegedűjének kéziratában közöl olyan nótajelzéseket is, amelyeket nem vett át a nyomtatott szövegbe. Ezek között találunk *négy német nótajelzést*, bár szövegszerűen csak egyet írt oda: „*Brunnquell aller Güter*.” A másik háromról annyit árul el, hogy közülük kettő református, egy másik pedig evangélikus eredetű. A hazai - a külfölditől, különösen a némettől ijesztően lemaradt! - pietizmuskutatásnak majd azt is föl kell derítenie, hogy milyen kapcsolata alakult ki a korai felvilágosodással, fiziko-teologizmussal, amint azt *Hans-Georg Kemper* legújabbban oly meggyőzően bizonyítja.³⁵

III.

A *Gyermekek Fisikájában* nyoma sincs annak a válságtudatnak,

amelynek ihlető erejéről a pietista misztika verseinél beszéltünk. Nem is éli meg itt a totalitás felbomlásának érzetét. Hitvédelem és a korai felvilágosodás természetszemléletének - fiziko-teologizmusnak - viszonylagos *egyensúlyi helyzete jön létre*, ahol ember és természet, test és lélek, hit és tudás, a kinyilatkoztatás arányos helyeiket elfoglalva a világban az Istentől rendelt totalitás érzetét keltik. Ebben a világképben a század gondolati rendszereinek két terrénuma - a kinyilatkoztatáson nyugvó hit és a tudomány - korrelatív párt jelentenek, s nem hasadnak antinómiákra.

Az Istennek Trombitája a korábban is kísértő válságtudatnak immár visszavonhatatlan és drámaian elmélyült dokumentuma. Hitvédelem és a felvilágosodás kriticizmusa egyre nagyobb konfliktusba kerül a század utolsó negyedében. A felvilágosodás különböző irányzatainak előnyomulásával párhuzamosan erősödik a felvilágosodást kritizáló, elutasító hitvédelmi irányzat is.³⁶ A változó hangot már *Segesvári István Derham-fordításához* készített ajánló verse is mutatja. *Derham Physico-Theologia* című művének fordítását 1793-ban jelenteti meg Bécsben Segesvári. A készülő fordításhoz Szönyit szoros kapcsolatot fűzte, hiszen Segesvári két évig Vásárhelyen volt az iskola rektora, figyelmét, érdeklődését biztosan Szönyi erősíthette föl, talán beszélte is rá a munka elkészítésére. Annál is inkább, mivel korábbi tudományos terveinek beteljesítését láthatta Segesvári fordításának elkészülésében: behatóan ismerte maga is Derham művét, részleteket fordított belőle a *Gyermekek Fisikájában*.³⁷ Amíg azonban a 60-70-es években a *Physico-Theologia* a hit és természettudományok békés harmóniájának volt terjedelmes bizonyítási forrása, mostanra, a vallástalanság és ateizmus irányába is indulhattak innen a hamisan értelmezők, vagy megtévesztettek. Szönyi határozottan gyanakvóbbá vált saját gondolkodói múltjának eme rétegével szemben; ingerülten és rémülten utasítja el mások eltévelyedését, de belső meghasonlással keserűen önmaga revízióját is végzi. Nála eddig szokatlan éles hangon és indulattal utasítja el a természetismeretből Naturalismusba, Spinosismusba, Atheismusba tévedők tanításait. Ajánlása szinte ezek ellen intézett vádbeszéd s a természetismeret racionalizmusa e bűnös, kárhozatos tanítások forrása lehet. Ratio és Hit mérkőzik gondolatmenetében:

„A' Ratió ipa is így bolondoskodik,
Ha a' Vallás nélkül maga okoskodik.
Félő, hogy ha terjed a' Naturalismus,
Mint meg-esett, ki kél abból Atheismus...

A' Ratió maga, bűn miatt setétség...”³⁸

Lábjegyzetében keményen elmarasztalja Cartesiust, aki ezeknek szállás- csinálója volt, utolsó strófája pedig megátkozza a veszedelmet hozókat:

„Te igaz Keresztyén vigyázz és imádkozz,
Vallástalanságot kerülly, gyűlölly, átkozz...”³⁹

Közel 250 lapos kéziratos könyvében Szőnyi latin nyelvű költészete maradt ránk, amelyet soha nem publikált. Ennek nagyobb része az 1780 utáni időszakból származik. Vizsgálata azért is indokolt, mivel kiegészíti a magyar nyelvű életművet, az itt megjelenő művek illeszkednek a magyar nyelvű költészet folyamatába: mutatnak azzal azonosságot, vagy különböznek tőle. Általános jellemzőként megállapíthatjuk, hogy a fiziko-teologizmus természetszemléletének költői ihlető hatása jelentős mértékben érvényesül még. Művek sokaságában találunk rá a jellemző témaválasztásra és a megformálásra, műfaji jellemzőkre. Azt mondhatjuk, hogy a latin nyelvű költészetben tágabb teret kap, nagyobb mértékben van jelen a fiziko-teologizmus gondolatvilága, mint a vele párhuzamosan nyomtatásban is megjelenő magyar nyelvű művekben. Ugyanakkor a latin nyelvű versekben hevesebben zajlik a fenti gondolatvilág revíziója, a vele való leszámolás. A belső gondolati válság érvei-ellenérvei részletesen és kiterjedten jelennek meg latin nyelven, az intellektuális pánikot kísérő érzelmi viharok is jól kitapinthatók ezek alapján. A latin nyelvű verseket olvasva az az érzésünk támad, hogy Szőnyi nem zárta le magában véglegesen előző gondolkodói korszakát, vagy legalábbis érezzük a nap mint nap támadó belső polémia feszültségét, az egymással konfrontálódó pólusok újbóli és újbóli egymásnak feszülését. Az ezzel időben párhuzamosan futó - nyomtatásban megjelent - magyar nyelvű költészetben e belső folyamat alig tükröződik, inkább a végkifejlet kap publicitást, eltakarva a belül pedig viharzó kételyeket. *A magyar nyelvű költészet az elnyert bizonyosság látszatát sugallja, ott remél-sóvárog önmagának és javasol olvasójának is lelki megnyugást.*

1791. február 25-én este tíz órától holdfogyatkozás zajlott az égbolton, ennek megörökítése a dátum pontos jelölésével Szőnyi *Eclipsis Lunae* című 16 soros disztichonokban írott verse. A vers egy csillagászati megfigyelés pontosságát, leírását követi értelmező és gyönyörködő szándékkal.

„Mox inter Solem et Lunam Tellure meante
Ex iimbris terrae, Lunaque fusca meat.

Istos defectus Solis, Lunaequae tenebras
Praecipiti cursii Lumen utrumque fugat.”⁴⁰

A vers kizárólag a természeti jelenséget írja le, értelmezi fogalmilag és éli meg fölemelő élményként. A Csokonai-kutatásból jól ismert *pictura sok-sok latin nyelvű változatát írja meg Szőnyi*. A disztichonokban gördülő versek végigjárják a Gyermekes Fisikájának szinte minden témakörét. Szemléletükben jelen van a tudományos szakszerűség leírása, a tanító szándék didakszisa és a gyönyörködtetni vágyás élményre törekvő érzelmi többlete, sokszor elragadtatott áhítata. Fölvonul az élő és élettelen természet, növény- és állatvilág, végül az ember mikrokozmosza táru föl a szervecské, szervrendszerek sokaságával, csodálatos látványuk és működésük leírásával. A fiziko-teologizmus műveinek többségéhez híven Szőnyt is leginkább a mikro- és makrovilág bővítő el. Leírásaiban mindig visszatérő fordulat a szemléleten túl a *csodálat és elragadtatás* többletérzése. Sokszor már a vers kezdetén olvashatjuk:

„*Admiror vasti diffusas aequoris undas
Et montes in quos cogitur aqua maris...*”⁴¹

Megcsodál /*miror*/, elragadtatással tölti el /*obstupeo*/, elámul /*admiror*/, - lépten-nyomon ezt olvashatjuk. Izgatja a csillagos ég, annak távolságai, lehetséges határai, leírhatósága:

„*Quid statuas mundi finem quis terminus orbis?*...”⁴²

Megjelennek a Nap körül keringő bolygók, állócsillagok, üstökösök: *Cometae, Coelum stellarum fixarum, Planetae*.⁴³ Különösen a Saturnus helyzete, távolsága, nagysága izgatja; ismeretei szerint ez a legtávolabbi bolygója a Napnak: „*Planetae qui a centro Solis longiter absunt*

Errantes stellae quo Soli longius absunt
Hoc minor illorum visitur et facies
Corpora magna, facit longinqua remotio parva.
Sol, terra major, cernitur esse minor.
Concipito Solem Saturni in sede locatum:
Saturnus quantus: Sol Sol ibi tantus érit...
Saturnus Summi volvitur órbe velox.

Exterus his reliquis Planetis terminat orbem
Quis Sciat hinc quantus sidera ad usque locus?”⁴⁴

Lírai meditáció is születik az égitestek útjának, mozgásaik változásnak szemléletéből: a ragyogva kelő, majd fényét vesztő kihunyó, lenyugvó Nap a születés és elmúlás élményét asszociálja, a Hold gya-

kori változásai az élet kiszámíthatatlanságára emlékeztetik. Ég és föld között ölel körül bennünket a levegő, amint az emberi élet is ezen határok közé rendeltetett.

„*Contemplatio Vitae humanae in corporibus coelestibus*

Sol oriens vitae fugientis denotat ortum

Occidione finem significante meum.

Luna vices vitae viribus ceu pictor adumbrat

Sidera coelorum quaerere celsa minent.

Caeli et Telluris medio fluitans levis aer

Est medium vitae numinis arte meae...”⁴⁵

Megjelennek a légkör különböző rétegei: az atmoszféra fölötti ritka éther világa, s a földi élőlények légzésére alkalmas sűrűbb - madaraknak, földi állatoknak, növényeknek, embernek szükséges - légréteg: „*Aether Subtilis supra atmospheram, Terram circum ambientem, quae terminos habet in Suprema Nubium Regione.*”⁴⁶ (Korábban, a Gyermekek Fisikájában terjedelmes rész foglalkozott a légkör magasabb részeinek értelmezésével, leírásával.)⁴⁷ A felhőket, esőt és a havat bemutató vers legjobban a vizek, csapadékok *körforgásán csodálkozik el*, ahogyan a párologással a víz magasba emelkedik, majd más és más formában visszajut a földfelszínre, hogy kezdődjék minden újból. *Nubes, Pluvia, Nix*/ Hangsúlyozza a folyamat irányításában a Nap sugárzó erejének fontosságát, a víz cirkulációban betöltött szerepét, felhő- és zivartképző jelentőségét. Megjelennek az évszakok, mindegyiket egyenként jellemzi életképszerű leírásokkal: *Quatuor Anni tempestates*,⁴⁸ Bemutatja a természet makro jelenségei közül a szeleket, hegyeket, szakszerű leírását adja az árapály váltakozásának, periodicitásának, Holdtól való függésének. Megjelenik a rejtélyes és pusztító földrengés, majd a mágnesesség, amely csodálatos képessége a hajósokat a tengeren eligazító aprócska mágnesűnek s az egész hatalmas földgolyónak mágneses pólusai létével, s ez a kettő egy és ugyanaz a jelenség:

„*Magnes Naturae miraculum*

Nigricando micat mirando munere Magnes

In ferrum mirum possidet imperium.

Ex nihilo omnipotens res omnes voce vocavit

Magnes Ferrum ad se voce tacente vocat.

Hoc duce nauta mari per montes fert aquarum.

Certus iter, Borei Sideris indicto

Inter Magnetem Terrae, Stellamque polarem

Hunc nexum, Solum discito nosse...”⁴⁹

Az élővilág részeiként megjelenik a növény- és az állatvilág, majd az ember. Egész kis ciklust kerekít a számára oly gyönyörködtető *hajnal*, *hajnali harmat és a növények* kapcsolatáról. Rajongó gyöngédséggel, csillogó miniatürizálással teszi minél gazdagabbá a látványt és élményt. (Mind a fiziko-teologizmus, mind a rokokó irodalom ösztönözhet erre, hiszen mindkettő erősen vonzódott a dekoratív kicsinységekben megjelenő természeti élmény érzelmi földúsításához!) Az első a *harmat* (Ros) játékos keresése, értelmezése. Az a hajnal virága, a növényeken az égi ragyogás és bíborcsillogó ékszere, drágagyöngye. Az ég gyöngyöző cseppje, amely azonban hasonlít a végtelen tenger vizeihez: a képben hatásosan fejeződik ki a mikro- és makrovilág jelenségeinek azonossága és eltérése.

„Quid ros? aurorae flos, albaque nata rubens
Gemmaque Plantarum dara rubore poli.
Queris adhuc, quid ros? Est coeli gemma gutta
Fulgidinor gemmis, quas parit unda maris.”⁵⁰

A harmatos hajnal - *Aurora Rosea* - a téma következő variánsa. Mielőtt még a mi horizontunkon fölkelne a Nap, megelőzi őt szétszórt fényvirágaival a hajnal. Mint előtte járó, a Hajnalcsillag felajánlja ezeket királyának, a Napnak, s ezekből a fényrózsákból születik meg hirtelen az aranyló fény.

„Sol prius ascendat quam nostri Horizontis ad oras
Praecurrens sparsis est aurora rosis.
Phosphorus has Soli ceu Regi praevious offert
Ex que rosis subito nascitur aurea Lux.”⁵¹

Szerény mitologizálás is megjelenik a lezáró versben: *Aurora harmatja - Ros Aurorae*. Aurora istenasszonynak legkedvesebb választott leánya a harmat, amely a fölkelő Nap fényében gyöngyös ékszerként ragyog. Felhőtlen, tiszta, szélmentes ég szüli, aranyláncként ékesíti a növényeket és táplálja azokat. Majd a nap fénylő sugaraitól egyre szárazabb, melegebb lesz a levegő s a csillogóan szitáló harmat gyöngyei eltűnnek.

„Aurorae Matris lectissima filia ros est
Orto Sole velut fulgida gemma, nitens.
Nascitur ex sudo sine vento nubeque caelo
Torque velut platas ornat alitque micans.
Mox mox Sole Solum super altius cando caleat
Incernis auris gemmula roris abit.”⁵²

Az állatvilágból főként a madaraknál időz el figyelme, különösen az

énekes- és költöző madarokról szól csodálattal: fecskéről, gólyáról, amelyek hatalmas távolságokat járnak be. Az énekesmadarak közül a fülemüle és pacsirta jelenik meg, hangjukkal gyönyörködtetik a szántóvetőket, úton járókat, énekelni tanítják az embert. Aprólékosan mutatja be az emberi test részeit, szerveit, szemléletében a Gyermekek Fisikájának „*Az Emberi testnek állása módjáról...*” című terjedelmes művét követi. Látásmódját az anatómiai, fiziológiai szemlélet leíró és didaktikus, sokszor gyönyörködtető, csodáló jellege szabja meg. Megjelenik a nyak, nyelv, fogak, szájpadrás, orr, fülek, ajkak, szemek, légcső, nyelőcső, rekeszizom, szív, tüdők, lábak, kezek, belek, vesék; külön a csontok, izmok, Harvey nyomán a vérkeringés, bámulja a szemek látó és a fülek halló képességét. Mindezt egyetlen versben is összefoglalja, ahol a testrészek, szervek a különböző természeti jelenségekkel kerülnek párhuzamba funkció vagy látvány, esetleg mindkettő szerint; kifejezve az emberi test bonyolult és fenséges összetettségében az egész természet lényegi jellemzőit és vele való azonosságát: *Homo Microcosmus*.

„Quidquid habet rerum totus spectabilis orbis
Molibus exiguis corpora nostra tenent,
Aequora liquores, sangvis, sunt flumine fontes
Frons caelum, mens sol, sidera Luna oculi
Planta pedum valles, vertex mons membraque.
Thorax pulmonum Regia cordis, regna item:
Pectora moenia sunt, ac venter, buccina guttur
Plaustra pedes, tergum murus, et arma manus.
Ossa lapis, nervi, cujus vis imago metalli
Erectaeque manus arbor, et herba pili.
Vermiculi pecudes salientes musculi oves sunt
Telluris crustae est aemula nostra cutis”⁵³

A versek egy csoportjában azonban határozottan tetten érhető a szemléletváltás, vagy éppen a nézőpontok keveredése, hangsúlyok elmozdulása. A bemutatott jelenség értelmezésének csak egyik aspektusa marad a természettudományos megközelítés, mellette megjelenik, vagy döntő súlyúvá válik a teológiai szemlélet. Jó példa erre a korábban már bemutatott holdfogyatkozásról szóló vers párdarabja. Az első csak a szaktudomány megfigyeléseiről, tapasztalatáról számol be; közvetlenül mögötte olvashatjuk a *Pia Reflexio* címűt, ahol már a teológus értelmez: igaz, a két nézőpont itt még nem zárja ki egymást, de az utóbbi primátusa egyértelmű. A teremtő Isten szabályozza, alakítja éppen

olyanra a Hold és Nap fázisváltozásait, amit megfigyelhetünk, leírhatunk, „*Mert nincs tér sem idő oly, hol nem vagy te jelen...*”

„Te Deus omnipotens Coeli Terraeque Creator
Has phases certis finibus esse jubes.
Has et ego speculans Solis Lunaeque labores
Obstupeo totus; magnificoque Deum...
Non ullus locus est, non tempus quo tibi desit:
Rimandum hoc illud cuncta creantis opus.”⁵⁴

Másik versében már elkülönül egymástól a testi szemeinkkel látható és a hit fényénél föltáruló égbolt: *Caelum spectabile, et Caelum Caelorum:*

„Corporeis oculis speculor spectabile caelum,
Caelum Caelicolum luminibus fidei.
Credo Deum, credo caelos super astra supremos
Credo piis caelo, Regna parata Dei...
Athee quid credis? Naturalista, deista?...”⁵⁵

Vészesen közel kerül egymáshoz a naturalista, deista és ateista fogalma. Másutt már hitetlennek nevezi őket Szőnyi (*In incredulos naturalistas*), sőt a test bűneinek magabiztosságából származó szörnyetegnek. Hiszen a természet fénye - bármily vakítónak látszik is! - semmi Isten kijelentett igéjének fénye mellett, még inkább anélkül. Amint a Holdnak sincs önálló fénye, csak a Napé tükröződik róla vissza. Egyértelművé válik a hit és tudás szembenállása az *Immensitas mundi et Coelum certitur sedes Beatorum* című versben, ahol már a cím is jelzi: a mérhetetlen világ és ég aligha írható le és értelmezhető, de bizonyos, hogy ez az üdvözültek lakhelye. Ugyan ki határozhatná meg az ég és a világ kiterjedését, határait? Hatalmas légüres tér tölti ki a végtelen űrt s ez az űr is maga a világ. Hiszem azonban bizonyosan - Credo tamen /quae est res fidei/ - a látható égbolt fölötti eget, amelyet a hit reménye ad, ahol angyalok cohorsának megszámlálhatatlan sokaságától körülveve áll a legfelsőbb isteni akarát trónusa, ahol az igaz megfáradtaknak örökkévaló nyugalom adatik. Élükön Krisztus áll, aki hívja magához az üdvözülteket.

„Quid statuas mundi finem? quis terminus orbis?
Finge animo: mundi fit tua solatio pars.
Si dicar spatium vacuum transcendere mundum
Cum spacium sit rés, hoc quoque mundus erit.

*

*Credo tamen /: quae est res fidei:/ caelos super omnibus
 Coelum, quod scitum speque fideque datur
 Coelum, quo solium supremi numinis atque
 Angelicis copiis innumerosa cohors,
 Coelum, quo justis requies aeterna laborum
 Hic Christus caput est. Huc sua membra vocat.*⁵⁶

A *Causae Naturalismi subtilioris* című versében a „naturalismus” kialakulásának okait keresi. Az emberiség vétkei, a hús bűne, vallásában való elbizonytalanodás vezetett idáig, ez a forrása a híres valláscsúfoló *Voltarius* (Voltaire) népszerűségének. Ez a szörnyeteg azonban elpusztul, a vallás megmarad.

„*Ingenium petulans, semper nova quaerere svetum
 Antiqui veri taedia; carnis amor...
 Culpa hominis, tanti fons et origo mali.
 Hac motus causa Voltarius orbe celebris
 Vellicat infractum Religionis opus
 Si vitam quam Religio jubet experiaris
 Corruet hoc monstrum; Religioque manet.*”⁵⁷

Tipikusan a *barokkra jellemző motívumok sokasodnak meg*, a csak magának szánt sorokban is, bizonyítván, hogy legbensőbb érzelmei, gondolatai ezek. Versek sorában bukkan föl a halálra készülés, annak újabb és újabb értelmezési kísérletei. Hasonlítja az álmhoz, hídhoz, amely összeköti a teremtett világ időbeliségét (tempus) az örökkévalósággal (aeternitas), a halál az örökkévalóság színtereire vezet biztos út.⁵⁸ (*Mors, pons*) Láthatóan izgatja a föltámadás esélye, annak értelmezhetősége, a test sorsa. A természet jelenségeiben keres párhuzamokat, ahol érvényesül a keletkezés - enyészet, születés - halál, egymást követő, sokszor egymásból keletkező hatalmas körforgása. Újból föltűnik - a Gyermekes Fisikájából már ismert - *a magának díszes koporsót készítő selyemhernyó képe*. Ez a csúszómászó fereg halálából visszatérve szárnyas pillangóként születik újjá. A kemény tél újra elpusztítja azokat sírjukban, de visszatér életük a tavaszi nap sugarával. A fiziko-teologizmus kedvelt témája újból versben formálódik Szőnyi költészetében, látásmódjával mintegy egyengeti *Csokonai: A pillangóhoz* című verse keletkezésének útját.⁵⁹ *Mortalitatis et Resurrectionis /sic!/ exempla in rebus mundi aspectabilis*. Körforgás létezik a természet megnyilvánuló dolgaiban. Ezeknek egyik része az én életnek, másik része haláloknak képe. Lenyugvásával meghal a Nap, fölkelésével visszatér az életnek, állandó mozgásával kerüli a földet. El a ragyogó

Hold, meghal, amikor fényét veszti; az éjszaka halál, a nappal az élet, ugyanígy felhők mögött ott találjuk a napsütést. A földkerekséget óriási tengerek övezik, a tenger apálya a halál, az ár pedig élete lesz. A föld élettelen gyomrából élő folyók születnek, a síkságon keresztül hömpölyögve a tengerbe ömlenek. A tavasz és a nyár dereka a növényeknek is körforgás, élet; egyszersmind őszre bágyadó betegség, a tél pedig már a halál formája.

„Obvius in rebus naturae est circulus. Hujus
Pars mortis, Vitae pars alia imago mea.
Occasu moritor Sol, vitae redditur ortu,
Sic terram motu circuit assiduo.
Vivit Luna nitens, moritur dum lumine cassa.
Nox mors, vita dies, nubila Phoebus item
Orbem telluris magnum maré cingit in orbem.
Mors marium fluxus, vita refluxus érit
Aequore nascuntur per mortua viscera terrae:
Flumina, per terras in maré viva fluunt.
Plantis ver aestas média est rota, vita simulque
Autumnus morbus, mortis ad instar hyems.
Emoritur Bombyx facto sibi dite sepulchro
Repris vermis erat, morte redux fit avis.
Aspera hyems vermes necat, occidit atque sepulchris
Verno sole quibus, perdita vita redit.”⁶⁰

A vanitas-irodalom jellemzői jelennek meg a *Vitae praesentis vanitas* című versben. A múló árnyékhoz, porhoz, hervadó virághoz, illanó párához, a víz elpattanó buborékjához, az elfutó szellőhöz lehet csak hasonlítani igazán az emberi életet a maga hiábavalóságával, halálba torkolló semmiségével.⁶¹ Újra meg újra megkísérli természeti jelenségekhez hasonlítani, általuk megfoghatóvá tenni a halál és föltámadás talányát: hasonlítja tavasszal sarjadó, nyáron tenyésző, majd ősszel-télen elhervadó, kifagyó növényekhez, fákhoz; a tengerbe siető nagy folyamokhoz, magjait a kikelés reményében földbe szóró magvetőhöz. (*Exemplum Resurrectionis, Flumina in maré; Vita, Mors, Resurrectio; Hóra ruit, Stellae et homo*)⁶² Próbálkozásai azonban hiábavalónak bizonyultak, kísérletei megghiúsulnak: a föltámadás evilági párhuzamokkal értelmezhetetlen, csak a hit bizonyossága adhat menedéket.

Terjedelmes versben búcsúzik az eltemetés előtt álló test, test és lélek párbeszéde zajlik, búcsúznak egymástól. (*Requies sepulti corporis,*

Anima corpore emigrans, Corpus ad animam emigrantem) Legbiztosabb reménységünk a föltámadás s föltűnik az utolsó ítélet monumentális víziója kárhozottakkal és üdvözülőkkel. (*Certa spes resurrectionis, Extermum Judicium, De proxima vita Aeterna Beatorum*)⁶³ Az eddigi elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy Szőnyi latin nyelvű költészete nem érdektelen saját életművén belül sem, kapcsolódik a magyar versekhez. Másrészt bizonyítja Szőrényi László igazát, miszerint a XVIII. század hazai latin nyelvű költészete még irodalomtörténeti jelentőségű, megismerése lényegesen gazdagíthatja a korszak anyanyelvű irodalmáról kialakított képünket is.⁶⁴

IV.

Az *Istennek Trombitája* előszavában jelzi mondanivalóját s alkotói szándékát: „...le-rajzolatnak itt, a’ Sz. írásból summásan, a’ Mennyszágnak ditsőséges gyönyörűségei, és a’ Pokolnak rettenetes kinnyai, nem tsak; hanem meg-mutattatnak az Istentől szabott utak, és eszközök is, mind a Pokol el-kerülésére, mind meg-nyerésére a’ Mennyszágnak; úgy hogy a’ magát szorossan, és igazán meg-próbáló ember... meg-tudhattya, hogy van-e ő már a’ kegyelemnek állapottyában, vagy nintsen... Ha még nem érzi magában az újjá született embernek jeleit, mellyeket itt fel-talál, valamint az újjá születetlennek tzimereit is: olvassa, tsak hogy jól meggondolva, az *Ítéletről, a’ Mennyszágról, és pokolról*, a’ szent írásból kiírott elmékedéseket: így hiszem, hogy ha vagyon valami szándéka a’ meg-térésre, és azonban óhajtya az Isten kegyelmét; majd származik benne a’ Boldogságra vágyás, a’ pokoltól pedig irtózás.”⁶⁵

Ítélet, mennyország és pokol hármasságát említi ugyan az előszó, s a versek többsége is ezt jeleníti meg, de negyedikként állandóan jelen van a halál is, s e négy motívum nem más, mint a barokk irodalom döntő élménye: a *négy végső dolog*. A kötet huszonegy verséből a legtöbb e motívumkörhöz kapcsolódik. A hangsúly az „evilágon” kívülre tolik el:

*Fojtsd-meg e ’világ szerelmét,
S adj olly elmét,
Melly ettől üssön pártot...”*⁶⁶

A végső dolgokat úgy mutatja be, hogy a jámbor olvasó elrettenjen a büntetéstől, büntől, pokoltól, és sóvárogja az utolsó ítélet után a jóknak járó mennyei boldogságot. E versek többsége ezért a barokk epikus

költészet és didaktikus poézis formakultúrájához tér vissza. A XVII. századi - elsősorban katolikus - barokk (Nyéki Vörös Mátyás, Malomfalvi Gergely, Szentgyörgyi Gergely, Madarász Márton) vizionárius látásmódját, monumentális arányú képeinek zuhatagát látjuk megelevenedni „*Az utolsó ítéletről*” című vers strófáiban:

„E’ földön tűz és víz között lakunk,
A’ Levegő Ég fel-nyilt ablakunk,
Ezen által látunk nagy tüzeket;
Ezek alatt a’ boszszus Vizeket,
Mellyek e’ földet el boríták régen.
Oh föld! sok tűz kész égtedre az égen.

El-múlnak az egek tsikorgással,
A’ föld meg ég nagy tűz ropogással...
Az egész föld ki-forr új terméseket,
Emberekből álló roppant erdőket.
El bámúlnak a’ zúgó tengerek,
Hogy habjaikból kélnék emberek,
Kiadván a’ beléjek holtakat,
A’ tűz is fel-köit éget tagokat;
Kiket az halak hasokba temettek,
Ekkor, óh Tsuda! lesznek meg-éledettek.

Az Hegyek fel-nyújtják aranyokat,
A’ Felhőkre terítik azokat,
Illy felhőkből Királyi szék készül,
A’ Király s Biró Jésus ebben ül:
Ezt sok szép színű Szivárvány keríti,
Minden féle drága kő ékesíti.

Napnál fényesebb a’ Király ortzája,
Fejér hónál tündöklőb’ ruhája,
Két élű hegyes tőr nyúl szájából,
Két szeme mint az égő tűz lángol,
A’ Királyi szék tüzel villámokkal,
Zeng, zúg, dörög, ordít nagy szózatokkal.”⁶⁷

Az ítélet után Szőnyi megmeríti olvasóját a pokol minden borzalmában. A barokk eljárását követi, s az olvasónak képzeletben mind az öt érzékszervével, nyersen, naturálsan, kíméletlenül, undorítóan át kell

élnie a pokol minden gyötrelmét. Mivel a vers témája messze a tapasztalati valóságon túli világ, célja ugyanakkor ennek sugallása, elhitése; ez megköveteli, hogy a téma minél inkább a valóság szuggesztivitásával jelenjen meg. Ezért sokasodnak meg a barokkban a realiztikus és naturalisztikus elemek, ezek burjánzó sokaságával, vizuális megjelenítésükkel, szuggesztív vízióikkal kell az olvasót a tapasztalati világ fölttibe ragadni, lelki állásfoglalását, erkölcsi döntéseit befolyásolni. Ennek stíluseszközeit, formai megoldásait használja Szőnyi nagy leleménnyel. A műfaj párhuzamai, mintái részben föllelhetők a XVIII. század hazai - sokszor német mintákat követő - evangélikus énekköltészetében, az *Uj Zengedező Mennyei Kar* kiadásaiban. Az örök kárhozatról szóló versek német mintákat követnek: *Oh Ewigkeit, du Donner-Wort.* (Óh örökkévalóság, te mennydörgő szózat)⁶⁸ Több versben is jelen van, de két vers a pokolról, a kárhozat színhelyéről szól: *A' Gonoszok meg Itéltetéséről, és a Pokolról, Az el-kárhozottaknak boldogtalan állapotokról.*

„Oh! szörnyű oh! rettentő ordítások!
Jajgatások és fogtsikorgatások!
Mellyeket e' kárhozottak tésznek,
Már is, hogy Pokolra útat vésznek.

Lelki esméretek velek perben száll,
Soha meg-nem haló rút féreggé vál,
Ellenek Bíró, tanú, vádlójok,
Poroszló, kínoz-szerszám, hóhérjok,
Tömlötz, mérges-kígyó, vipera, sárkány,
Kiből méreg tenger forr száján, sarkán.

Azonban pokol felé hurtzoltatnak,
Már pokol, hogy ők Istent nem láthatnak,
Pokol, hogy nints térítő kegyelem,
Pokol, hogy nints pokoltól védelem,
Pokol, hogy az időt el-vesztegették,
A' meg térést lehetetlenné tették.

Illy poklokon mennek nagyobb poklokra,
A' széles úton tág pokol ajtókra,
A' méjség vár őket tátott szájjal,
A' Pokol serege tűz szabjával,

Ég vérek már-is, hogy ezeket látják,
Le-hánytokat még az Égek váratják.

Ekkor lész az Egek vég háborgása
Kénköves tűz essőkkel szakadása,
Föld reszkettető menydörgésekkel,
Villámok, menykövek, kő-essőkkel...

A' fényes nap el-rejtőzik előlök,
Hóid, tsillag sereg, el-rejt magát tőlök,
Fel-támadt testeik nyílt ablakait,
Pokol setét vak tüze meg-vakít,
Itt pokol tűznek nints fénye, világja;
Hanem setét füst, vesztő, rontó lángja.
Minden éltető szer támad ellenek,
Levegő-ég helyt füstéi lehellenek,
Testek gyúló száraz fák a' tűznek,
Nem tehetik szerit egy tsep víznek,
Lésznek a' földnek ki-hánnyt okádása:
*Ájuló irtózás ezek hallása.*⁶⁹

A szertelenül hajsolt és zsúfolt képek az idézet utolsó sorának hátorzongató eksztázisába torkollnak. Szőnyi azonban nem elégszik meg a mégoly sodró erejű képek epikus sorjáztatásával, s bár a vers közben is él a hatásos retorikai eszközzel, az invokációval, utolsó stró-fája fenyegető, kinyilatkoztató indulatú felszólítás:

„Retteny-meg ember, ki még e' földön élsz,
Te, te, kivált ki illy nagy Istent nem félsz,
Ha még nem hallasz pokolból sírást:
Olvasd, halld, de szentül a' szent írást...”⁷⁰

A barokk példák mellett tanult az ókori íróktól is, így Vergilius Aeneis- ének alvilág leírása is inspirálta. A 6. ének néhány sorát magyarra is fordítja lábjegyzetében, Vergilius időmértékét a barokk epika népszerű, négyesrű tizenkettesével teszi át, költői erejét növeli és keresztény-nyé alakítja:

„Ha bírnék száz nyelvel, s száz ember szájával,
Nagy tüzes vast verő száz pöröly hangjával;
De a' bűn sok nemét meg-nem számlálhatnám,
Pokol kínja számát is ki nem mondhatnám.”⁷¹

A barokk kompozíció bonyolultan építkező, egyetlen motívumot

sokféleképpen variáló, majd gigantikussá tágító szerkesztésén is kipróbálja erejét Szőnyi. Az *el-kárhozottaknak boldogtalan állapotokról* című vers ezt példázza. A kárhozat forrása a *tűzként* gyorsan fellobbanó testi gyönyör, lelket a test sokszor visz kárhozatos álomba, majd attól megszabadulva *tűzként éget* a lelkifurdalás. A lélekben *égő önvád tüze* nem enged tovább nyugalmat, e motívum megsokszorozódik, már nemcsak belül *éget*, hanem kívül is *lobog* a pokol látomásos lángoló büntetése, átváltozik az örökké égő *tűzzé*:

„Mint *fel-gyúlt* tövis *tűznek* ropogása,
Alig kezd, azonnal lesz el-alvása:
Szint olly lobbant rövid *tűz hevedség*,
A' bűnben tartott testi kedvesség:
De maga után hágy hosszú gyötrelmet
Poklon, innét is sok ezer félelmet;
Bár lelket a' test ejt-is álomban,
Majd álmot vesz, s fel-kél *tűz álomban*.

A' *tűz* nem ad álmot az *égő* testnek;
Ád a' fel ébredt Lelki esméretnek,
Soha bé-nem zárható szemeket,
Sok tett bűnt szemre hányó nyelveket.
Ez ama féreg, mellynek nints halása,
Az örök tűz, mellynek nintszen alvása."⁷²

Látomással növekedve ez az örök tűz az elkárhozottak örök szenvedésének helye:

„Lelkek testek van Ördög kezében;
Égnek a' kénköves tó *tüzében*:
Lelkek a lelki esméret gyötrelmét,
Testek szenvedni a pokol *tűz* sérelmét,
Nints épség élő *égő* testekben,
Kétségben és *tűz forr* lelkekben.

Minden érző tagok nagy kint éreznek:
Szemek kínból fatsart, fórt vért véreznek,
Fülek, tölte ordítás hangjával,
Orr, *égett* eves dög test szagával...

Meg-nyílván ekkor az Ég utólyára,
Tűzből néznek Abrahámra, Lázárra

Ettől kérik vízben mártott ujját:
Meg enyhíteni égő nyelvek lángját...⁷³

Szőnyi is jól ismerte az örökkévalóság fogalmának középkori eredetű teológiai-filozófiai jelentését, amely azt elsősorban isteni attribútumnak tekintette, megnevezése: *aeternitas*. Vele szemben áll a teremtett világ időbelisége, ez a *tempus*. A teoretikus gondolkodás ezeket legtöbbször szigorúan elkülönítette. Ezek egyikével sem azonos a poklbéli szenvedések időtartama, amint azt már az egyházatyák (Augustinus), majd Aquinoi Szt. Tamás is hangsúlyozta: „...unde in inferno non est vera aeternitas, sed magis tempus...”, Est tempus eorum in saecula.⁷⁴ Ennek az időtartamnak az elnevezése: *sempiternitas*, melléknévként *sempiternus*. A barokk költészetben, prédikációkban, képzőművészetben jelentésszűkülés zajlik le: az örökkévalóság azonos lesz, egyenlővé lesz a poklbéli gyötrelmek végtelenségével, időtartamával, a bölcséleti tágasság helyett a dogmából származó didaktikus érvényesül. Pedig éppen Szőnyi korában sokféle módon zajlik e hagyomány átértelmezése, lebontása, részbeni laicizálása. Sokaknál kezd megjelenni a világ térbeli és időbeli végtelenségének nyugtalanító sejtelme, metafizikai szorongása. Ez az átértelmezési folyamat a *tempus* korábbi térfogatát tágítja, teremtett mivoltát halványítja, absztraktabbá válik, a *tempus* az időbeli létezés határtalanságának képzetköreihez közeledik. Az örökkévalóság pedig az *aeternitas* jelentésköréből kilépve a mérhetetlen időbeli létezés megjelölésére szolgál, már nem föltétlenül isteni attribútum. Az „*Idő, Halál, Örökké-valóság*” című verse e fogalmi és értelmezési keveredésnek mutatja határozott jeleit. Megtaláljuk a tradicionális jelentést; az idő és örökkévalóság elkülönítését:

„Oh idő, óh örökké-valóság!
Ez idő tsak tündér múlandóság
Az örökké-valóság a' való
Boldog az Urban élő s' meghaló!...

Ez idő, rövid éltem mértéke,
Ennek az hol kezdete, ott vége,
Meg-halni születtem ez életre,
Tsak kis út ez a' nagy ítéletre,
S árnyék, kit vét az örökké-valóság,
S attól el-nyeletendő halandóság...
*Ez időt Istentől tsak költsön vettem,
A' terminusra le kell ezt fizetnem.*⁷⁵

Hasonlítja a halált „rám jövő álom”-hoz, a létet élet és halál kettőségének látja, benne saját élete is halál és élet eltéphetetlen, de valójában fölfoghatatlan egysége. A fiziko-teologizmus természetvizsgálatának és természetismeretének tapasztalatai, tanulságai köszönnek vissza. Látásmódja itt a latin nyelvű versekben tapasztaltakhoz hasonló, nincs mögötte a teológiai távlat bizonyossága, evidenciája; inkább az értelmzői erőfeszítés bizonytalansága, metafizikai nyugtalansága.

„Múlik e' világ, múltom kell nékem:
Mint az élet, úgy az halál részem,
Ezt ha futom, tsak én magamtól futok;
Mert én egészszen élet s halál vagyok.”⁷⁶

Azonban csak a lélek halhatatlanságának biztos tudata adhat esélyt a véges embernek az örökkévalóság isteni dimenziójába való eljutásra. Akkor lenne a véges emberi élet igazán tragikus, ha az úgy szembesülne a világ időbeli végtelenségével, hogy az nem tartalmazná az örökkévalóság (aeternitas) esélyét. Ez a lehetőség amilyen kopárrá és ijesztővé tenné az időbeli végtelenség kiismerhetetlen sivatagát, éppoly jelentéktelenné, tartalmatlanná zsugorítaná, redukálná evilági életértékeinket s annak folyamatát. Ennek kétségbeejtő lehetősége megsuhintja Szőnyit is, aki szinte Pascalhoz hasonlóan jajdul föl erre gondolva. Tudja ő is, óriási a tét, ahogyan a francia filozófus is gondolta: „Szívem teljes erővel törekszik megtudni, hol van az igazság, hogy követhesse; az örökkévalóságért semmit sem találnék túlságosan drágának.”⁷⁷ Ennek a semmivé zsugorodásnak a lehetősége kap helyet egy nagyszerűen megalkotott strófában, ahol a lazán asszociálódó képek a pillanatnyiság, gyors pusztulás sorozatával állnak össze evilági létezésünkkel, amelynek végső mérlege a *semmibe torkolló elmúlás*. Azonban kétségbeesetten menekül ez elől a lehetőség elől, szenvedélyesen szorítja magához kételyei után a hit bizonyosságát.

„Pára, füst, álom, szél, s el-repülés,
Kunyhó, fonal, fű, felhő, fal-dülés,
Hajózás, takáts-karika-forgás,
Egy törtt edénybéli víz ki-tsorgás,
Futó posta, sebes árviz, vándorlás,
Tenyér idő, lépés, semmi, el-múlás.

E' töltné-é hát bé kívánságom,
Örök jóra való szomjúságom?
Nem; nem; mert én lelkem halhalhatalan,

Halálon innét jól lakhatatlan,
Örökké-való boldogságot éhez;
Mert ez illik nemes természetéhez.”⁷⁸

A 49 strófányi „*Mint kell élni Pokol s' kárhozatot kerülő, és Mennyországra vágyó keresztyén embernek*” című vers még megőrzött valamennyit a fiziko-teologizmus látásmódjából. Az istenszeretet egyik bizonyossága a teremtőnek természetben alkotott műveinek buzgó ismerete, csodálása:

„Hogy szeretlek jobban nem jelenthetem,
Mint hajó s' szép munkáid emlegetem,
Kiket ember javára formáltál,
Tanító Mesterül mellé adtál.”⁷⁹

Szemlét tart az égi és földi teremtmények sokasága felett. Az égitestek közül a Nap nyűgözi le leginkább hatalmasságával, sugárzó fényének erejével, roppant távolságokat legyőző hatásaival. Mindennek egyik legbámulatosabb bizonyossága a szivárvány, amelynek szakszerű értelmezését terjedelmes lábjegyzetben végzi, mint hajdan a Gyermek Pisikájában; ahol ugyancsak versben és önglosszázó jegyzetben csodálta ezt a jelenséget:

„A' nekünk láttzó szivárványnak fele,
Melly nagy a' Nap, annak tsak egy kis jele,
Lásd mekkora e' Nap le-mentében,
Sok száz ezer mért földre létében.

A' szép Szivárványt a' Nap festi a' véle által ellenben lévő harmatos fellegekre az ő nagy kerekiségének pártázatjával, vagy széleivel, nem pedig az ő egész Corpusával testével, mert úgy a' Szivárványnak is olyannak kellene lennie, minéműek a' Vak-Napok (parhelii) és a Vak Holdak (Halo, Paraselene) mellyekben a' Nap és Hóld a' magok egész testeket bé-nyomják, melly nyomadék olly nagy meszszeségről tsak kisdéd kerek formában esik a' Nap és Hóld erányában lévő föld alsó pártázatiban. De már a' Szivárvány keskeny szélességű kerülete azt látszik mutatni, hogy az a Napnak karajos vagy kerületes széleitől rajzoltatik a' fellegekben, mellynek sűgárjai olly nagy magasságról jövén a' föld felé, melly sokkal kissebb a' Napnál, mennél aláb' Jőnek a' Nap kerekiségéhez képest, kerek formában, annál jobban egymáshoz jőnek és öszve szorulnak, meg-is melly nagy karika szivárványt vetnek, melly még annál is sokkal nagyobb mint a' mennyinek mi láttyuk, mint-hogy a' tőlünk felé meszsze lévő dolgok a' mi kis szemfényünknek, mennél fentelr vágynak, annál kis- sebnek láttzanak. Ha

szabad az (hasonlítás) mint a' bádóg töltsernek felső tág szája vagy karimája, a' szára végén kiskerekségekben szorul. De erre legvilágosabb példa az atzél tükör, mely a' nagy kerekességű Napnak sugárjait, egy kis kerek karikában szorítván tüzet gerjeszt."⁸⁰ Ez a hangvétel azonban a kötetben már ritka kivételnek számít. Olyannyira tudatos korábbi álláspontjának visszavonására irányuló igyekezete, hogy a Gyermekek Fisikája A ' négy éltető állatokról című terjedelmes, talán a legnagyobb tudományos becsvággyal megírt elmélkedését egyetlen strófával félresöpri. A természetnek e négy alapeleme (Föld, Levegő-Ég, Víz, Világosság) itt már csak az örök kárhozat forrása:

„Víz volt az első világ el-vesztője,
Tűz, Sodorna népének süllyesztője,
Föld nyelt kórét, s minden véle fogót,
A' Levegő ég Judást meg-fojtott,
Minden éltető, így lesz kárhozatára embernek...”⁸¹

A Gyermekek Fisikájának két elmélkedése (*Az emberi testben meg-tetsző Isteni böltsességről, Az emberi testnek állása módjáról*) a test nagyszerűségét, összetettségét ünnepli, mutatja be tudományos szemlélettel. Mostani verseiben is helyet kap a test, azonban csak azért, hogy nyomatékosítsa minden részletében értéktelen, bűnökhöz vezető tulajdonságait. Így lesz az „sár, ganéj, születik a méhben büszödött vér undokságából,” s lesz „Természeted seb, kelés, dagadás, / Senyvedt fene, megbüszödött rothadás.” A test részeit megint számba veszi, de azért, hogy a korábbi két elmélkedést átértékelje. Amott a fej csupa nagyszerűség:

„Mint magos hegy az embernek feje,
Hegyben rakott kints annak veleje,
S ennek sok érrel tornyos padlása
A' Léleknek királyi szállása.
Az elme mint egy Napi fényesség,
Hóld s Planéták a' négy érzékenység,
A' szemek szép ragyogó tsillagok,
Az ég az ábrázat-béli tagok.”⁸²

Emitt:

„Örvénye ez minden álnokságnak,
Felgyújtó tüze e világnak.”⁸³

A nyelv felebarátot kínzó szablya, rágalmazásra, hazugságra és „Rothadt és mérges beszéd szóllásra” szolgál. A torok megnyílt kopor-

só, a száj szitkok és átkok forrása, éles beretva. Amott a vesék márványos ragyogásai források:

„Víz seprőt útban ők igazitnak,
Testben ezek is tsudálatosak.
Mint veres márvány színű források...”⁸⁴

Itt már a bujaság-paráznaság emlékeztetői lesznek:

„Szív gonosz gondolattya eszközei,
Embernek szívvel frigyos két veséi,
Két forrasi a’ paráznaságnak,
Első Világ vesztő bujaságnak.”⁸⁵

A szemöldökök ott az arc és a pillantás ékesítői:

„A’ szemöldökök szemet őriznek,
Ellent állnak az izzadság víznek,
Mellyet áraszt az homlok, mint szép hegy,
Ha ember dolgozik, vagy utón megy.

Mint a’ szivárvány van ég diszére,
Úgy ortzánk egének szépségére
Szolgál e’ színes szivárvány íve...”⁸⁶

Itt mindez az ellenkezőjére fordul:

„Ki forr a’ rosz szív mérget minden tagra,
Egész embert fel-fű dühödt haragra,
E’ fest irigységet a’ szemekre,
Bujaságot a’ szemöldökökre.”⁸⁷

Kéz, láb amott dolgoz, szorgos, haszonnal munkálkodó szervek voltak, az ember segítői, itt rossz utakra visznek, lopásra valók.

Legutóbb *Kecskés András Szőnyi Benjámint Istennek trombitája című énekeskönyvének versformái* című tanulmányában vizsgálta a művet: elsősorban formatörténeti szempontból.⁸⁸ Megállapításai igen tanulságosak az egész korszak verskultúrájára, de Szőnyi életművére nézve is. Gondolatmenetébe bevonta a „*Szentek Hegedűjét*” is, minősítései megegyeznek a szakirodalom újabb keletű megállapításaival: „Szőnyi Benjámint (...) énekszerzői munkásságát egészen véve lírai jellegű, szépirodalmár igénnyel megformált *alkalmi költészetnek* tekinthetjük... Szőnyi - néhány énekszerző kortársához és elődjéhez hasonlóan - nagy mennyiségű és figyelemre méltó esztétikai minőségű *eredeti énekszöveget* írt azokban a versformákban, amelyek korábban inkább csak a szűkebb felekezeti használatban, ott is főként franciából vagy németből magyarra fordított szövegekben éltek. A nyugat-európai

protestáns énekköltészet formakészletének, változatos szerkezetű sor- és szakaszmértékeinek, rímszerkezeteinek meghonosításával a magyar *nemzeti költészet* lett gazdagabb...”⁸⁹ Megfigyelései szerint bőségesen és rendszeresen él a retorikai eszköztárral, amint azt regisztrálja is Kecskés a 2., *A’ Gonoszok meg Itéltetéséről, és a’ Pokolról* című vers esetében, ahol az anaforák tömeges és tudatos alkalmazása válik fontos formateremtő eljárássá.⁹⁰ Ez a retorikai tudatosság és módszeresség a kötet jó néhány versénél nyomon követhető. Az *E’ világ miólta* dallamára írott „*A’ boldog Fel-Támadásról*” című vers második darabja „Más azonról” címmel különösképpen figyelemre méltó. A Szentek Hegedűjének 1773-as kiadásában már szerepelt, de ott német nótajelzéssel: „Brunnquell aller Güter”, ennek még nem sikerült a forrására bukkanni. 8 soros strófáit változatos ritmusú és rímelésű sorokban írta: 6aa5b6cc5b8dd. A vers a halál és feltámadás gondolkörében mozog, élet és örökkévalóság ellentéte feszíti. Alaphelyzetét meghatározza az evilági és eszkatológikus jelentésrétegek szövegen, kompozíción belüli jelentkezése, a litterális, allegorikus, tropologikus és anagogikus- eszkatológikus jelentésszférák kapcsolat- és ellentétrendszer. Ez az alaphelyzet a vers retorikai eszközrendszerét is meghatározza, amelyben kiugróan nagy számban vannak jelen az antithetikus figurák és trópikusok. Az 5. strófa *központi* - *emphasissal* és *synecdochéval* dúsított - *oxymoronja* fejezi ki ezt a legjobban, ahol a több lépcsős oxymoron alapját a betű szerinti és a tropológikus-anagógikus jelentéskülönbség, ugyanakkor egymásnak való megfeleltetés képezi. Csak így válhat a halandóság számára kikötőparttá az örökkévalóság, lehet a meghalás magvetés és boronálás a temetés:

„Óh te halandóság,
Örökké-valóság,
A’ ki-kötő part.
A’ meg-halás tsak magvetés,
Boronálás a’ temetés.”⁹¹

Ugyanez az oxymoronok láncolatából építkező technika folytatódik az omlás-épülés, dülés-romlás, avulás-újulás kapcsolataiban, ugyanúgy érvényesül a litterális és allegorikus-anagógikus jelentés. A strófa szerkezetét a szintaktikai figurák közül még az anadiploszisz építi a vár-Várok ismétléssel.

„Testem fenn álló sár,
A’ melly minden nap vár

Földre le-omlást;
Várok újj épülést;
Az ó hát el-dülést
Szenvedjen s' romlást:
Szükség, hogy a' test avúljon:
Hogy az után meg-újjuljon.⁹²

A továbbiakban is lépten-nyomon találkozunk az oxymoronnal, vagy más antitetikus figurákkal, amelyek szerepeltetését a születés=halál, halál=születés gondolati paradoxonokat építő lánc indokolja. Ennek a szövegalakító technikának valójában óriási hagyománya van, hiszen a *keresztény funerációs irodalom* műfajai már több mint egy évezrede ezen a nyomvonalon járnak. Az ideológiai igény kifejezésének hatékonyságát megsokszorozza a retorikai eljárások tudatos alkalmazása. A barokk irodalom nagy tudatossággal folyamodik ehhez költészetében, retorikus prózájában egyaránt. E funerációs irodalmi kifejezés-készlet a vanitas-irodalomba is benyomul. Már az első strófában ez adja meg a vers hangütését, bonyolultan kapcsolódó oxymoronok láncolata terjedelmes isocolonná szerveződik, amelyet újabb szintaktikai alakzatok tagolnak. /Éltedhez...hóltomban, Élted...Hóltod/ A strófát egy chiasmus zárja, ahol szemantikailag eltérő szószerkezetek egymást keresztező rendben foglalnak helyet, /halálod...feltámadásomnak, hóltomnak...Élted/

„Meg-bízott Jésumom!
Éltedhez nagy Jussom
Vagyon hóltomban:
Élted erejével,
Hóltod érdemével
Szállók boltomban:
Társa halálod hóltomnak,
Élted fel-támadásomnak.⁹³

A vers utolsó harmada a halandóságtól megszabadulva a végítélet után a Jézushoz eljutás rajongó izgalmát, örömét, a rá való készülés és beteljesülés elragadtatott érzelmeit fejezi ki. Ennek során újra megjelennek a misztika elemei, ekstázisa, retorikai eljárásai. A feltámadás biztos bekövetkezésének boldogító oxymoronja után a Jézusra találás izgalma, majd szertelen rajongása fejeződik ki. Sodró epanalépsziszek

fölsorolásában tűnnek föl a rendkívüli élményre sóvárgó, ünneplésre készülő test szervei, amelyek az enyészetből új életre keltek, hogy láthassák, hallhassák, ölelhessék a halálon uralkodó Isten fiát.

„E’ testet le-tészem,
Ugyan ezt fel-vészem
Fel-támadáskor:
E’ száj, e’ füleket
Vetem e’ szemeket
Jésusra akkor.
Ölelem ezen karokkal,
Térdet hajtok e’ lábokkal.”⁹⁴

A *via mistica* második-harmadik szakaszának - illuminativa, unitivá - hőfokán jelenik meg a Jézussal azonosuló szenvedély. A halandó test lép át földi romlandóságából a mennyei létezésbe. A 10. strófa egyetlen mondata egy hatalmas *synecdoche*, amely meghökkentően a szívvel az egész megújuló test föltámadását fejezi ki, Krisztus szívével egybeforva. A jegyesmisztika /Brautmystik/eljárásai elevenednek meg. Epanalépsziszek ismételnék, nyomatékosítanak, a szív szó ismétlései és alakváltozatai epiklokéban ölelkeznek, climaxban variálódva fokozódnak, epanadiplosziszban keretezik a strófát, az utolsó sor paranomasiája azonos szótövek ismétlésével a szemantikai, szintaktikai elemeket akusztikaival gazdagítja.

„E’ szív, melly forr vérrel,
S’ egygyes minden érrel,
Ez, ez, és nem más
Lesz Jépus sajátja,
Szeremes barátja,
És örök áldás,
Melly lángol ő szerelmével,
S’ egy buzgó szív lész szívével.”⁹⁵

V.

Az *Istennek Trombitája* az életműnek kétségtelenül jelentős lezáró alkotása, amely korábbi folyamatok újraértékelése és újabb nézőpont érvényesülését valósítja meg. Egyéni sorsának megpróbáltatásai családi életében, majd vásárhelyi prédikátorságában, végül sajátos értelmiségi státuszának éppen ekkoriban zajló fájdalmas átértékelődése összegeződik a kötet verseiben. A Szentek Hegedűjének válságtudata intellektuá-

lis eredetű s nem az egyéni életsors gerjeszti, a rá adott válasz is kettős irányultságú. Részint gondolkodási rendszerében hit és tudományok egyensúlyi helyzetét teremti meg a fiziko-teologizmus integrálásával, az egyéni nyugtalanság és pánik ellenében pedig a misztika rajongó érzelmei adnak megnyugvást és menedéket. Az Istennek Trombitája írása idejére egyéni élete, de korábbi intellektuális értékrendszere is válságba jut, azzal súlyos ellentmondásba kerül. Mind érzelmi, mind gondolati válságára a megbillenni látszó keresztény világrend elszánt helyreállításával és körömszakadtáig történő védelmezésével válaszol. A halálra készülő Szőnyi egész lelkével, csalódott földi életével sóvárog, vágyakozik az Úr Hegyére, Isten Városába, ahol vár a „Boldog haza.” Ezért erősödik föl kötetében az eszkatológikus hang, válik meghatározóvá a négy végső dolog s ebben jelentős súllyal van jelen a poklok szenvedése mellett az üdvözöltek boldogsága. A misztikának ebben már csak színező szerepe van, hiszen míg korábban számára a misztika még *evilági életében* adhatott rajongó Krisztus-élményével vigasztalást, most eleve a végítélet utáni mennyei megdicsőülés az evilági szenvedést követő boldogító kárpótlást adja. Ennek bekövetkezését ugyan maga az isteni világrend garantálja, azonban Szőnyi sóvárogja minél közelebbi eljövételét. A csonka földi lét csak ott nyerheti el a teljességet, aminek kifejezésére 72 strófán keresztül tesz újabb és újabb kísérletet *A' Mennyei Ditsőségről* című monumentális - először ebben a kötetben közölt - versében. Ugyanezek a tulajdonságok jellemzik *A' mennyei Boldogságról* címűt is. Mindkettőn az *itt* és *ott* ellentéte vonul végig a kompozíció mikro és makró szintjein, újabb és újabb láncolatokat, összefüggéseket alkotva. A kibontakozó hatalmas látomás a református gyülekezeti énekköltészetben, -gyűjteményekben szokatlan, inkább az evangélikus *Uj Zengedező Mennyei Kar* látásmódjával rokon, főként az *0, Ewigkeit, du Freudenwort* (Óh Örökkévalóság, te boldogító szózat...) kezdetűekre emlékeztet. A Jelenések könyvének hatalmas látomását variálja egyéni érzelmeinek függvényében és költői fantáziája szerint. Az *élmény* föltétlenül jelen van ebben a költészetben s nem is zárkózik el annak érzékeltetésétől, kifejezésétől. Itt is érvényesül a szerkesztésben, képalkotásban, retorikájában a betű szerinti és allegorikus, tropológikus, anagógikus jelentéskülönbség, de uralkodó értékírányá az *ascensio* (felemelkedés) válik. Bekövetkezik a páli ígélet, már nemcsak tükör által láthatunk homályosan, itt ránk vár „Az Istennek színről színre látása”, a földi örömcsepp itt válik mérhetetlen tóvá s maga is galambként a Szentlélek madarával egy ágon pihenhet meg:

„...hogy mint galamb fel- repüllyek? / A ' szent galambbal egy ágon
üllyek. ”

„Emelkedj Lelkem! repüly sebességgel,
Két Sasi szárnyal; Hittel, Reménységgel.
Menj-fel a' felső SÍÓN Hegyére,
A' Mennyei Ditsőség helyére...

Itt lesz a' Hitnek látássá válása
Az Istennek színről színre látása;
A' Reménység itt válik várt jövővé;
Az Öröm tsep, mérhetetlen tóvá.

Jer, Lelkem! mennyünk-fel Tábor Hegyére,
JÉSZUS ditsősége meg-nézésére,
Jer, lássunk-bé Isten Várossába,
Mint Móses nézet volt Kanahánba.”⁹⁶

„Jer hát lelkem! mennyünk haza.
Ott fenn ám a' boldog Haza.
Jer mennyünk-fel az Ur hegyére,
Melly jó ott lenni minékünk!
Készen vár Királyi székünk,
Óh nem találunk job' megyére,
Móses, Illyés is ott vágynak,
Nékünk is hajlékot adnak.

Ott már a' szentek nem magok,
A' fővel együtt a' tagok,
Itt a' Sion sokszor pusztán ül.
A' szeretet gyarló s beteg,
Gyakorta sem hév sem hideg.
Ott lánggal ég, soha meg-nem-hűl.
Itt tsak tükör által látunk,
Ott szembe jó jó Barátunk.”⁹⁷

Szőnyi telhetetlenül és mohón zsúfolja egymás mellé a Szentírás különböző részeiben előkerülő *megváltás- föltámadásígéret*ek vonatkozó részleteit. János Jelenései mellett leggyakrabban idézett szövegforrása Ezékiel 40-47. fejezetei, különösen utóbbi, az áldás folyójának kiáradása és az új Jeruzsálem, valamint a Zsoltárok könyve. Szinte a vo-

natkozó konkordanciák lírai földúsítását végzi el, amit nem is leplez, hiszen gyakran megadja a forrásul szolgáló szöveghely szokásos rövidítését. Ez az alkotói eljárás végigvonul nagyjából az egész életművön: a Szentírás meghatározó forrása Szőnyi költészetének nemcsak szemléletében, világlátásában, de képalkotásában, stilisztikájában egyaránt. Ez még akkor is mélyen meghatározó tulajdonság, ha van ettől távolodó korszaka, mint például a *Gyermekek Fisikája* esetében. Ugyancsak ehhez az alkotói eljáráshoz tartozik a *zsoltárdallamok* illetve ezekhez kapcsolódó *strófaszerkezetek* egész életművön keresztül húzódó dominanciája. A magyar költésztörténetben valószínűleg ő az utolsó alkotó, akinek kiterjedt életművében oly meghatározó a *zsoltárköltészet* hagyományrendszere. A XVI. századdal kezdődő magyar nyelvű zsoltárköltészet univerzumában alighanem az *ő életműve jelenti a terjedelmes epilógust*. Munkássága arra is példa, hogy e zsoltárköltészetből sarjadó költői paradigmarendszer igen dinamikus szerkezetű, tulajdonságú: sokféle átalakításra, funkcióváltásra alkalmas, de e változékonyság határait is demonstrálja. E hagyomány tehertétellé válhat akkor, ha kizárólagos formaképző rendszerként működik; hegemoniának megtartására olykor csak pszeudoformaként képes, mint a *Gyermekek Fisikája* esetében láthattuk. Az is figyelmet érdemlő, hogy állhatatosan törekszik az énekköltés hagyományrendszerének fönntartására, ugyanakkor ritmikájában, strófaszerkezetében, *retorikai eszközeiben* magas fokú alkotói tudatosságot és bő eszköztárat bizonyít, amely a szöveggal formaalkító eljárásainak ismeretét is tanúsítja. Ez egyben arra is figyelmeztet, hogy a magyar költésztörténetben milyen bonyolultan zajlik az énekköltés - szöveggal együttélésének, szétválásának folyamata. A XVIII. századi irodalomtörténeti kutatás nagyon gyakran „csak” az újító paradigmarendszerek jelentkezésére, kifejlődésére összpontosított, azokat becsülte, méltányolta s borultak homályba, feledésbe, *szonáták ki az irodalmi tudatból* az ekkor zajló paradigmaváltásban az előző szakasz jelenségei. Pedig a váltás éppen azáltal láttatik igazán, ha az oda vezető folyamatokat is tisztán látjuk s ennek fölmutatása - bár ez a kezdeményező legnagyobbaknál a meghatározó - *az irodalmi műveltség széles tartományában végezhető el*, amelynek Szőnyi életműve is becses része. Munkássága többek között azt is bizonyítja, hogy a XVIII. század második felében- végén nincs olyan merev határ a világiasodó és egyházas kultúra között, mint azt korábbi vélekedések súlykolták, másfelől a szekularizációs folyamatok térnyerése önmagában, - a más ideológikum jogán - még nem jelent új értékprioritást.⁹⁸

Most, hogy Szőnyi Benjámira emlékezünk, keressük és lássuk azokat a szellemi jelzőfényeket, amelyekhez maga igyekezett igazítani létezését, lelki harcait, gondolati küzdelmeit. Tudjuk, hogy az égbolton ragyogó szivárványban ő is a vízcseppeken áthatoló napfény fénytörését, a prizmaszerű működést, a refractiot, reflexiót ismerte föl és írta le szaktudományos pontossággal. De ugyanez a szivárvány ragyogott az égen az ő tudatában Noénak az özönvíz után az Úr megengesztelődésének és a reménynek jeleként, amint majd az üdvözültek fölött is ez tündökölt „Ama királyi szék körül.” Ahogy a tudásban meghasonlott, megbicsaklott, egész lelkével fordult oda, ahol a „mind holtig hívők Léssznek bujdosókból lakókká, Sellérből Mennyei Polgárokká”, ahol „*válik az öröm tsepp mérhetetlen tóvá.*” Megértésére törekedve követnünk kell őt ide is, hiszen magunk is roskadozunk kételyei és bizonyágai alatt, amelyek fölött azonban gyakran föltűnik a szivárvány.

Jegyzetek

¹ A Hódmezővásárhelyi Református Egyház Presbitériumi Jegyzőkönyvei. *Hódmezővásárhely, Ótemplomi gyülekezet*

² SZEREMLEI Sámuel: Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek, Bp., 1890. 218-210 /A továbbiakban: SZEREMLEI, 1890/

³ Az Országos Széchényi Könyvtár *Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára* kimutatása szerint belföldi nagyobb könyvtárainkban is közel kéttucatnyit őriznek belőle, a vásárhelyi példány a Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában található.

⁴ Kinyomtatására először bizonyára Kolozsvárott gondolhatott, valamiért utóbb Pozsony mellett döntött. Föltevésünket bizonyítja, hogy kéziratát /vagy legalábbis egyik kéziratát/ Kolozsvárott őrzik az egykori *Katolikus Kollégium* gyűjteményéből származóan a Román Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában *Mss C. 408.* jelzet alatt. A 180 lapnyi quart alakú kézirat jó állapotban van, kérésemre arról mikrofilm készült, amely már Magyarországon is hozzáférhető Budapesten az MTA Könyvtárának Kézirattárában. A kéziraton egyébként szerepel a szerző neve: „...Szőnyi Benjámín a Hold Mező Vásárhelyi Reformata Ekklesiának Lelki Tanítója.” Szeremlei nem is látta a művet: „Magát a művet nem forgathattam át, mert a fővárosi nagy könyvtárakból is hiányzik.” SZEREMLEI, 1890. 219.

⁵ Mindkét kötet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található Debrecenben /továbbiakban: TREN/, jelzetük: H. 1355, B. 1117.

⁶ SZEREMLEI, 1890. 219.

⁷ A levél a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában /továbbiakban: TREL/, Debrecenben található: Püspökök hátrahagyott iratai , I.8.e.I:13. 1776. március 23.

⁸ MTA Kézirattára, Id. Pétzely József levelezése, M. ír. Lev. 143. 4^f 102. lev. 1789.

marc. 16. Szőnyi levele egészében irodalomtörténeti jelentőségű, melynek bemutatását sajtó alatt lévő tanulmányunk végzi el „A felvilágosodás irodalmi műveltségének két változata” címmel. /Könyv és Könyvtár, Debrecen, XVIII. 1996./

⁹ Erről a folyamatról: IMRE Mihály: A város művelődéstörténete 1848-ig, in Hódmezővásárhely története I., Főszerk. NAGY István, Hódmezővásárhely, 1984. 608-672.

¹⁰ Szőnyi levele a Superintendenshez 1781. ápr. 19. TREL, Püspökök hátrahagyott iratai I.8.e.1:13. 359. /Továbbiakban: Phi/

¹¹ Szőnyi levele a Superintendenshez 1781. okt. 19. TREL, Phi I.8.e.1:13. 375.

¹² Szőnyi levele sógorához 1790. április 13. TREL, Phi IV. köt. 51.

¹³ Szőnyi levele a Proseniorhoz 1791. febr. 8. TREL, Egyházközségekre vonatkozó iratok, I.29.i 67.d. Vásárhely, A-XCIII-28.

¹⁴ Szőnyi levele a Proseniorhoz 1791. febr. 11. TREL, Egyházközségekre vonatkozó iratok, I. 29. i 67.d. Vásárhely, A-XCIII-29.

¹⁵ Szőnyi levele Károlyi Antalhoz, é.n. OL Károlyi Nemzetiség Levéltára 72004

¹⁶ CSOMASZ TÓTH Kálmán: A református gyülekezeti éneklés, Bp., 1950. 39-50.

¹⁷ A XVIII. századi irodalmi műveltség paradigmaváltásának még eléggé nem vizsgált területe éppen a tradicionális énekeskönyv kiadványtípusának, műfaji jellemzőinek változása, formálódása. Piskárkosi Szilágyi Sámuelen, Péczeli Józsefen és Göböl Gáspáron kívül Pálóczi Horváth Ádám is ebbe az alkotótípusba sorolható.

¹⁸ SZAUDER József: *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában*, in *Az estve és Az álom*, Bp., 1970. 107.

¹⁹ SZAUDER József: *Az iskolás klasszicizmus*, in *Az éj és a csillagok*, Bp., 1980. 36-57. Szőnyi és a fiziko-teologizmus kapcsolatáról VÖRÖS Imre e kötetben szereplő tanulmánya, valamint átfogó kötete: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., 1991. Továbbá IMRE Mihály: *Szőnyi Benjámint levele Jákob Christoph Beck bázeli professzorhoz 1776-ból*, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981. 67-72., uő. *A város művelődéstörténete 1848-ig*, in *Hódmezővásárhely története I. i.m. különösen: 608-672.*, valamint uő. *Hódmezővásárhely művelődéstörténete 1848-ig* című kézirat /1976-1980/ s ennek *Szőnyi Benjámint című fejezete: 114-186*, benne másutt még publikálatlan megállapítások. Különösen fontos lenne *Szathmári Paks Pál* műveinek vizsgálata, amelyek Sárospatakon férhetők hozzá s éppen a fiziko-teologizmus hazait terjesztésében játszott fontos szerepet.

²⁰ *Szentek Hegedűje*, 1776. 438. /Továbbiakban: SzH, 1776./

²¹ U.o.: 115, 117-118.

²² TREN, R 3816 LVII.

²³ Uo.

²⁴ MTA Kézirattára, Id. Péczely József levelezése, M. Ir. Lev. 143. 4^f

²⁵ RADNÓTI Sándor: *A szenvedő misztikus /Misztika és líra összefüggései* Bp., 1980.

¹⁶.

²⁶ CZEGLÉDY Sándor: *Ráday Pál lelki arca*, in *Ráday Pál emlékkönyv*, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980.

²⁷ A vonatkozó jegyzet: „Maga a’ bölts és hatalmas Teremtő Isten is örvendezve gyö-

nyörködik az ő teremtéseiben Solt. 104:31. Erre igen szép utat mutatott a' többek között b. e. *Arndius János* az *Igaz Keresztységről* írott drága munkájában, holott az egész negyedik könyvben szívre ható szép elmélkedései vagynak a' Nagy Istennek minden teremtéseiről, melyekről ha minden rebegéssel-is adott elő e' könyvetskének írója valamelly Sengéket az együgyű Embereknek számára Anno 1774 Posonban kinyomtatott *Fisikájában*

²⁸ Istennek Trombitája, 1791. /Továbbiakban: IT/ 26-27, 31.

²⁹ CZEGLÉDY, 1980. 248-251., különösen amit Karl Reuter alapján „református pietizmus”-nak nevez. Föltétlenül indokolt lenne Csúzi, különösen Otrkocsi Fóris igen kiterjedt életművének ilyen irányú, beható vizsgálata, utóbbit mélyen befolyásolták a német misztika /főként Tauler/ képviselői.

³⁰ SZH, 1776. 198.

³¹ Uo.: 119.

³² Uo.: 188, SZH, 1809. 255.

³³ SZH, 1776.108.

³⁴ Uo.: 203-204. Az újabb német szakirodalom behatóan vizsgálja a pietizmus irodalmának *szókincsét* s ennek alapján igen fontos megállapítások tehetők. Ezt bizonyítja LANGEN, August *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*, Tübingen 1968. című munkája, amely kiterjed, és külön csoportosítja a költői műfajok, és a legkülönfélébb prózai műfajok szókincsét. Szempontjai kiválóan alkalmazhatók Szőnyi költészetének pietista fogantatású részére, megtaláljuk ugyanazon témakörök szócsoportjait, amelyek a német pietizmus költészetében is jelen voltak. Sehnsucht nach Gott, hungern nach Gott, Durst, durstig, Hunger und Durst. /O Seele, ergreife die seligen Augenblicke der Gnade Gottes mit Hunger und Durst - Zinzendorf, 136./ 286: Die Wunden Christi, a fejezet bőségesen tárgyalja Krisztus sebeinek kultuszát, kiemelten *Zinzendorf* esetében: „Das wunden-lekken müß ihnen schmecken, essen, und trinken, bis zum versinken.”/290./ 296: Gott schmecken, essen, trinken, trunken, Trunkenheit. A Megváltó barátként való szerepeltetésére: 305: Jesus als Bruder. 307: Liebe und Ehe, — a jegyesmisztika eszközei. Vö.: WOLFSKEHL, Marie-Luise *Die Jesusminne in der Lyrik des deutschen Barock*, Gießen, 1934. A legújabb német szakirodalomból kiemelkedik s haszonnal forgattuk BRAU, Christian *Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik*, Leiden, E. J. Brill, 1985. című művét. Ugyanitt további bőséges szakirodalmi utalásokat találunk a *Literatur* című függelékben. Brau megítélése szerint is a *Wahres Christenthum* negyedik könyvének első része a fiziko-teologizmus jellemzőinek, látásmódjának korai megfogalmazása: „Der erste Teil des Vierten Buches ist der Bestätigung der drei früheren durch die Physikotheologie gewidmet...”/165./ Voltaképpen Szőnyi 27. jegyzetben idézett szavai is ezt mondják.

³⁵ A fiziko-teologizmusra vonatkozó hatalmas nemzetközi szakirodalom magyarországi áttekintését megtaláljuk SZAUDER, 1970., de ez kevésbé figyel a pietizmushoz fűződő kapcsolatokra. Igen értékes új szempontokat ad erre vonatkozóan ZELLE, Carsten *Das Erhabene in der deutschen Frühaufklärung - Zum Einfluss der englischen Physikotheologie auf Barthold Heinrich Brockes' Irdisches Vergnügen in Gott*,

Arcadia, 1990. Bd 25, Heft 3, 225-240. A legújabb korszakkutatás eredményeit hatalmas szakirodalmi bázison dolgozta föl kifejezetten a fiziko-teologizmus és pietizmus kapcsolataira koncentrálna monográfia méretben: KEMPER, Hans-Georg *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit* című sorozatának legújabb kötetében: *Aufklärung und Pietismus Band 5/1*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1991. A kötet számos alapvető megfigyelést, értékelést tartalmaz, használ a korszak és a művek, irányzatok elemzéséhez igen releváns fogalomkészletet. Különösen a *Pietismus und Aufklärung* és a *Pietismus, Aufklärung und Mystik* (37-68, 79-1 17.) című fejezetek voltak számkra nagyon tanulságosak. Feladat kijelölő mondata a magyar irodalomtörténet számára is követendő intenciót tartalmaz, miszerint a kora-újkor líratörténetét a pietizmus igen gazdag költészete nélkül nem lehet tárgyalni, különös tekintettel az egyházi használatú „lelki énekekre” is: „Schon wegen seines reichen geistlichen Liedgutes darf der Pietismus in einer Lyrik-Geschichte der frühen Neuzeit nicht fehlen /zu Gattung und Struktur des kirchenorientierten geistlichen Liedes.”³⁷

³⁶ E hitvédelmi irodalomról: PADÁNYI, Klára: *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításaiban*, in *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. TARNAI Andor - SZAUDER József, 1974. 177-201.

³⁷ A debreceni felvilágosodás képviselői közül feltűnően sokan vonzódtak a fiziko-teológiai gondolatrendszerhez, tudatos áttekintésük volt az egész irányzat irodalmáról. *Hatvani István* már 1752-ben Derham művének lefordítását tervezte, előadásaiban hivatkozott rá, műveiben is emlegeti. /M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, Bp., 1964. 97-98./ Szőnyi nemcsak verses elmélkedésével kívánta újrakölneni Derham művének alapgondolatait, terjedelmes jegyzeteiben onnan idéz és azokat magyarra is fordítja. Valószínűsíthetjük, hogy az egész mű magyarra fordításának gondolatával is foglalkozott. Segesvári István 1787-88-ban két évig rektor a vásárhelyi partikulában, Szőnyihez hivatalos kapcsolat is fűzte, hiszen az neki egyházi és iskolai előljárója is volt. Bizonyos azonban, hogy Segesvári itt kap döntő inspirációt érdeklődéséhez és fordítása későbbi elkészítéséhez. /Vö.: IMRE Mihály: *Szőnyi Benjámint* /kézirat/ 1981. 62-63, 77-80./

³⁸ W. DERHAM-SEGESVÁRI István: *Physico-Theologia*, Béts, 1793. XLVII.

³⁹ Uo.: LV.

⁴⁰ Szőnyi verseit is őrző kéziratos könyve önéletírásával a Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókjában VII. Y 1.9.146. jelzet alatt található. /Továbbiakban: Sz.V/ A kézirat néhol már restaurálásra szorulna, olvasását több helyen nehezíti az átütő tinta. A kötet utólag - általunk - beszámozott 222 lapból áll. Az idézet: 159.

⁴¹ Uo.: 166: De maribus seu aequore

⁴² Uo.: 204-205.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.: 194.

⁴⁶ Uo.: 196.

⁴⁷ Erről IMRE, 1981. 67-68./Kézirat/

⁴⁸ Sz:V: 168, 171, 173,195.

⁴⁹ Uo.: 206.

⁵⁰ Uo.: 195.

⁵¹ Uo.: 170.

⁵² Uo.: 170-171. A fiziko-teologizmus mikroszkópizáló-miniatürizáló hajlamának irodalmi vetületéről, rokokóhoz is kötő sajátosságairól, annak gyöngéd élelmességéről, újfajta természetélményéről a pietizmus közegeiben: LANGEN, August i.m. a *Die Nachwirkung der pietistischen Sprache im 18. Jahrhundert* című fejezetében kiemelten hasznos a *Naturgefühl* című alfejezet: 455-458. Különösen jól példázzák ezt BROCKES, B.H. *Irdisches Vergnügen in Gott* és TERSTEGEN, Gerhard *Geistliches Blumengärtlein inniger Seelen /1727./* című művei. A jelenséget bemutatja, elemzi ZELLE, 1990., valamint BEGEMANN, Christian *Erhabene Natur - Zur Übertragung des Begriffs des Erhabenen auf Gegenstände der äußeren Natur in den deutschen Kunsttheorien des 18. Jh.*, in DVJS 58/1984/,74-110.

⁵³ Sz:V: 173. A többi hasonló tárgyú: 200-206. Az emberben a mikrokozmoszt értelmező látásmódról: VÖRÖS Imre 1991. 185-190. és az „Ember és természet” című fejezet 200-205.

⁵⁴ Sz: V: 159-160.

⁵⁵ Uo.: 177.

⁵⁶ Uo.: 205-206.

⁵⁷ Uo.: 214.

⁵⁸ Uo.: 182-183: „*Tempus et aeternum mors ceu pons dividit aevum / Ultima ad aeternos mors via fixa locos.*”

⁵⁹ SZAUDER, 1970. 238-239, 524.

⁶⁰ Sz:V: 187.

⁶¹ Uo.: 180. A vanitas-irodalomról legújabban: BORBÉLY Szilárd: *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, 1995. A Kölcsey Társaság füzetei 7., különösen: 53-83., valamint LUKÁCSY Sándor: *Kölcsey: Vanitatum vanitas*, in Remény s emlékezet, Budapest-Fehérgyarmat, 1990. szerk. TAXNER- TÓTH Ernő és G. MERVA Mária 18-52.

⁶² Sz:V: 180-181. A természeti körforgás lírai témaként való megjelenéséről a kor-szakban: VÖRÖS Imre 1991. 200-205.

⁶³ Sz:V: 184-189.

⁶⁴ SZÖRÉNYI László: *Hunok és jezsuiták - Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, 1993.

⁶⁵ IT: 6-9.

⁶⁶ Uo.: 113.

⁶⁷ Uo.: 15-17.

⁶⁸ *Uj Zengedező Mennyei Kar*, Bártfa, 1768. 951. 972: Ítélet napjáról, 972- 975: Az örök kárhozatról, 604-606: Oh, Ewigkeit, du Donner-Wort.

⁶⁹ IT: 24-29.

⁷⁰ Uo.: 29.

⁷¹ Uo.: 35:

Non mihi si linguae centum sint, oraque centum,
Ferrea vox, omnes scelerum comprehendere formás,
Omnia poenarum percurrere nomina possem.

⁷² Uo.: 30-31.

⁷³ Uo.: 32-34.

⁷⁴ Vö.: BÁN Imre: Nyéki Vörös Mátyás: *Aeternitas. Örökkévalóság*, in *A régi magyar vers*, 1979. Bp., szerk. KOMLOVSZKI Tibor, 241.

⁷⁵ IT: 142-144. Ennek a versnek fönmaradt a kézírata s 1773 óta szerepel a SzH. kiadásaiban.

⁷⁶ Uo.: 144.

⁷⁷ PASCAL, Blaise: *Gondolatok*, 1978. Bp., 94. E vilásképi-fogalmi átrendeződésnek magyar irodalmi vetületéről: BÍRÓ Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1973/6. 680-687. Az örökkévalóság korábbi fogalomköreinek szekularizációs folyamatát - a szakirodalom által ugyan még kellő szinten föl nem derített módon! - jól megfigyelhetjük *Az esztendő utolsó éjtszakája*, valamint az *Ének az örökkévalósághoz* című Pálóczi Horváth vers esetében.

⁷⁸ IT: 144. A közeli német kortársak közül kínálkozó párhuzam B.H. BROCKES, *Das Firmament* című költeménye. A világ tér- és időbeli végtelenségének sejtelmét átélő szerzőre ráneheztül törpe végességének szorongása, elveszettsége, hiábavalósága. Csak a mindenütt jelenlévő Istenhez való lelki visszatalálás adhat megnyugvást: bened találtam meg újra önmagamat.

„Mein ganzes Wesen ward ein Staub, ein Punct, ein Nichts,
Und ich verlor mich selbst. Dieß schlug mich plötzlichs nieder;
Verzweiflung drohete der ganz verwirrten Brust...

Allein, o heylsams Nichts! glückseliger Verlust!
Allgegenwart'ger GOTT, in Dir fand ich mich wieder.”

/ZELLE, 1990. 238./ A pietizmus misztikája az örökkévalóság problematikáját sajátosan értelmezte. Nem valóságos tér- és idődilemmának tekintette, az elől kitért. A „Pia desideria” lelkiségében az Örökkévalóság számára beígért üdv már itt e földi létezésünk során elérhető: „...für die Ewigkeit verheißene Seligkeit bereits während des Erdendaseins zu genießen.” /KEMPER, 1991. 44./ RICHTER, Friedrich megfogalmazása szerint:

„So sey mein Himmel auf der Erden,
Mein Reichthum, meine Herrlichkeit,
Mein Gott mit mir in den Beschwerden,
Mein ewig Leben in der Zeit” /Uo./

SUDERMANN, Dániel egyik versében bemutatja az „osculum spirituale”-t, amely valójában egy álomszerű vízió, a lélek égbe emelkedésének, ragadtatásának leírása. Ott az Istennel való csodálatos egyesülés élményét éli meg, visszatekintve az *örökkévalóság megízlelésének* tekinti /als Vorschmack auf die Ewigkeit/ azt.

„Eins ist, das sie verzücket wird,
In eine solche Höhe geführt,
Das es unleidlich ist zusehen,
Den Augen lieblich und bestehen,
Das ist ein Liecht der Liechter klar In dem sie Gott laßt schauen gar,
Als in eim Traum, die Ordnung schon,
Wunderbarlicher Freud und Wonn,
Deß gantzen himmlischen Heers groß,
Und wird jhr wunder so grundloß.
Das sie gar nicht weiß was sie hört,
Sihet oder spürt eben dört.
Da wird der Seelen gedachtnuß,
Mit solcher Gnaden uberfluß So gantz begossen und vereint,
Mit Gott selbs, das sie alsdann meint,
Sie sey in Gott, ein kleine zeit /sic!/:
O wol der Seeln in Ewigkeit. ”

„Kurz: die reine seele wird so mit gnaden überschwemmet,
Ja mit GOTT so gar vereint, daß sie Gott in sich nur findt,
Und sich wiederum in Gott, der vernunfft und sinmen hemmet,
Und mit JESU ihren schatz *ewig ewig sie verbindt.*”

/Uo.: 137-138./ A példák egyértelműen mutatják, hogy a szerzők tudatosan használják terminológiájukat: a Zeit /tempus/ a lelki élmény többletével földűsulhat magává az örökkévalósággá: Ewigkeit /aeternitas/. A pietizmus szerzőinek - s benne Szőnyinek - munkássága mutatja, hogy ahol intenzíven hat, érvényesül a misztika, ott alig találkozunk az örökkévalóság szekularizálódó változataival, annak evilágias tér- és időfogalmaival, olykor éppen azok ellenében jelentkezik.

⁷⁹ IT: 39.

⁸⁰ Uo.: 40-41.

⁸¹ Uo.: 101-102.

⁸² Gyermekek Fisikája/továbbiakban: GyF/: 167.

⁸³ IT: 73.

⁸⁴ GyF: 168-169.

⁸⁵ IT: 75.

⁸⁶ GyF: 170-174.

⁸⁷ IT: 75-76.

⁸⁸ KECSKÉS András: *Szőnyi Benjámín Istennek trombitája* című énekeskönyvének *versformái*, Irodalomtörténeti Közlemények 1996. 1-2, 80-112.

⁸⁹ Uo.: 85.

⁹⁰ Uo.: 89.

⁹¹ Uo.: 125.

⁹² Uo.: 124-125.

⁹³ Uo.: 123-124. Az oxymoron retorikai szerepéről a fiziko-teologizmus irodalmában igen fontos megállapításokat tesz ZELLE, 1990. Brockes műveiben az emberi létezés végességének és a makrovilág hatalmasságának szembeállítására nyomán támadt érzetnek kifejezésére bőségesen használt oxymoront. Már idézett két példánk: heylsams Nichts, glückseliger Verlust. További jellemző példák: ergetzen und schrecken, Diese mit Schaudern vergnügende Kraft, eine Süße Furcht, ein holdes heiligs Schrecken, Schön-und schrecklich's Element, mit Lust- vermischten Grausen, In wilder Anmuth graßlich schön, ein angenehmes Grauen. /233./ Olyannyira fontos a szerepe, hogy az egész életmű meghatározó formaképző princípiumai közé sorolható, ahogyan a tapasztalati tárgyak, jelenségek a fiziko-teologizmus látásmódjának fordulatával transzcendálódnak: „Die zweitaktige Bewegung der physikotheologischen Weltbetrachtung wird den Gedichten Brockes' als Formprinzip inwendig: Der die empirischen Gegenstände transzendierende Duktus der physikotheologischen Wendung ist der Schlüssel zu den in Brockes' Lebenswerk so vielfältig entgegnetretenden Oxymora.” /233./ Az oxymoron-alkotásnak Brockesnél is fontos eleme a litterális-allegorikus- tropologikus-anagógiás jelentéssíkok mozgása. A funerációs jellegű, a vanitas-irodalmat szorosan követő *Neujahrs Gedicht auf das Jahr 1722* című Brockes-vers hasonlóan sok oxymoront használ. /238-240./ Közismert, hogy Csokonai *A lélek halhatatlansága* című művében milyen fontos szerepet játszik az oxymoron, talán érdemesnek látszik a kutatásnak az előbb fölvezetett gondolatmenettel is kapcsolatot keresni.

⁹⁴ IT: 126.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.: 54, 56. Vö.: Uj Zengedező Mennyei Kar, 1768. 976-978: O Ewigkeit, du Freuden-Wort

⁹⁷ IT: 118.

⁹⁸ KECSKÉS, 1996. passim, de a külföldi - főként német - szakirodalom szempontjai és eredményei is erre ösztönözhetik a magyar kutatást.